
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi-praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2020 №3

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Rüstəmov Elnur M.

Məişət zorakılığı müasir cəmiyyətin sosial-psixoloji problemi kimi.....3

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Mütəllimzadə Aytən S.

Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinə sosial medianin təsiri 15

Əbdülbağiyeva Aydan. R.

Yeniyyətlərin mənəvi dəyərlərinin formalaşmasında sosial mühitin və valideynlərin rolu.....34

Fəhratlı Satibə Ə.

Müəllimlərin şəxsi və peşəkar özünüreallaşdırmasının səviyyələri və komponentləri 45

Nağiyeva Səbinə T.

Ekstrasensor qabiliyyətlər anlayışı və onun təsnifatı.....52

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Bəylərova-Ələkbərova B.

Yeniyetmələrdə təlim motivasiyasının formalaşmasında
musiqinin rolu 59

Bəylərov Elxan B., Quliyeva Rəziyə E.

Triz texnologiyası yaradıcı təxəyyülün inkişaf vasitəsi kimi 73

MƏİŞƏT ZORAKILIĞI MÜASİR CƏMİYYƏTİN SOSIAL-PSIXOLOJİ PROBLEMI KİMİ

Elnur Rüstəmov,

*AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu,
Sosial psixologiya şöbəsinin kiçik elmi işçisi
AZ1073, Bakı ş, H.Cavid pr., 115
E-mail: elnur013@yahoo.com*

Açar sözlər: münafişəli vəziyyətlər, məişət zorakılığı, təcavüz növləri, ailə mübahisələri, özünə hörmət

Keywords: conflict situations, domestic violence, types of aggression, family quarrels, self-esteem

*Bütün xoşbəxt ailələr bir-birilərinə bən-
zəyirlər, hər bədbəxt ailənin isə özünəxas
bir bədbəxtliyi vardır.*

Lev TOLSTOY

GİRİŞ

Müasir ailə sosial qarşılıqlı fəaliyyətin müxtəlif mexanizmlərinə daxil edildiyindən cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi kataklizmlər ailə münaqişələrinin gərginləşməsinin səbəblərindən biri kimi ortaya çıxır. Cəmiyyətdə yaşanan zorakılıq faktı bir qayda olaraq utancverici hal olaraq qəbul edilir ki, buna görə də insan həyatı boyu yaşadıklarını gizlədir. Hansı ki, rahatlıqla yaşadığı travmatik hadisə barədə danışa və mütəxəssislərin köməyini ala bilər.

Yetkin insan zorakılığın qurbanı olanda başına gələnlərin yolverilməz və normal insan münasibətlərindən kənara çıxdığını başa düşür. Lakin uşaq həyat təcrübəsinin olmaması səbəbindən, münasibətlərdə şiddətin tətbiqinin normal olduğuna inana bilər. Buna görə də o çox vaxt susur və kömək istəmir. Ona görə də mütəxəssislər uşaqlara qarşı zorakılıq faktlarının yalnız cüzi bir hissəsindən xəbərdar olurlar [6].

Geniş şəkildə məişət zorakılığı problemi XX əsrin ikinci yarısında araş-

dırılmağa başlanmışdı. Bu istiqamətdə aparıcı mövqeyi ABŞ sosiologiyası tutur. Problem ilk dəfə ABŞ-da milli miqyasda təhlil və qarşısının alınması üçün adekvat elmi, nəzəri və praktik yanaşmalar tələb olunan mənfi bir fenomen kimi qəbul edilmişdir. Ən diqqətəlayiq tədqiqatlar 1975-ci ildə sosioloqlar M.Straus, R.Jells və S.Steynmetz tərəfindən aparılmışdır. Onların aparmış olduğu tədqiqat sonradan bir neçə istiqamətlərdə davam etdirilmişdir.

Münaqişələrin effektiv öyrənilməsini təmin etmək üçün metodologiyanın müxtəlif səviyyələrində formalaşan prinsiplərdən doğru istifadə etmək vacibdir; fəlsəfi, ümumi elmi, elmi biliklər. Fəlsəfi və ümumi elmi prinsip münaqişələrin öyrənilməsinin aşağıdakı prinsiplərini özündə cəmləşdirir: 1, inkişaf prinsipi – hər şey daim inkişaf edir və dəyişir; 2, ümumi əlaqə prinsipi: münaqişəni öyrənərkən onun ayrı-ayrı elementlərini öyrənməklə məhdudlaşmaq olmaz və s. Sistemli yanaşma prinsipi aşağıdakıları ehtiva edir: a) öyrənilən fenomenə bir sistem, qarşılıqlı təsir göstərən məhdud münaqişələr toplusu kimi baxılması; b) sistemin elementləri, hissələrinin tərkibi və təşkilat quruluşunun müəyyən edilməsi, aralarındakı aparıcı hissələrin aşkar edilməsi; c) sistemin xarici əlaqələrini və əsaslarını müəyyənləşdirmək; d) sistemin funksiyalarını və digər sistemlər arasında rolunu müəy-

yənləşdirmək; e) nümunələrin aşkarlanması və sistemin inkişaf tendensiyası. Tarixi prinsip münaqişələrin öyrənilməsi prosesində onun inkişaf etdiyi bütün xüsusi şərtləri nəzərə almağın zəruriliyini göstərir: yeri, vaxtı və konkret olaraq mövcud vəziyyəti.

Ailə üzvlərindən birinin başqalarına qarşı həyata keçirdiyi təcavüzkar fiziki hərəkətlər, təhdidlər və psixoloji hücumlara ailəyə dair zorakılıq deyilir. Zorakılıq təcrübəsi uşağın psixikasına böyük travmatik təsir göstərir. Bunun nəticələri həm aktual, həm də təxirə salınmış ola bilər və yalnız qurbanın özünə deyil, həm də ətraf mühitə və bütövlükdə cəmiyyətə təsir edə bilər. Zorakılığın qurbanı olan uşaq uşaqlıqdan əziyyət çəkir, güc tətbiqi onun davranışında, emosional, motivasiya, sosial və idrak sahəsində pozuntulara səbəb olur. Bilavasitə təsirdən başqa, uşaqlıqda yaşanmış zorakılıq onun bütün sonrakı həyatına təsir edir, psixikasında destruktiv dəyişikliklər səbəbindən onun ətrafı da əziyyət çəkir. Bu xüsusi ailə münasibətlərinin və spesifik həyat ssenarilərinin formalaşmasına səbəb ola bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, uşaqlıqda zorakılıq yaşayan böyüklər öz uşaqları, həyat yoldaşları və ya digər insanlarla münasibətdə şiddətə yol verirlər [3].

Zorakılıqdan təsirlənən yeniyetmələr, yeniyetməlik dövründə baş

verən anatomik, fizioloji, hormonal, emosional, fərdi və psixoloji dəyişikliklər səbəbindən baş verənlərin ağır nəticələrini yaşayır. Zorakılığı yaşamış uşaq bir tərəfdən insanlar arasında ünsiyyətə dair dəqiq təsəvvürləri itirir, digər tərəfdən, öz neqativ həyat təcrübəsinə əsaslanaraq başqa insanlardan zorakılıq gözləyir və ya özü təcavüzkar mövqeyində olur. Hər bir insan onu əhatə edən dünyanın gərginliyindən

və yüklənmələrindən ailəsinə sığına biləcəyinə əmin olmaq istəyir. Bununla bərabər, bir çox insanlar üçün ailə dincliyinin əldə edilməsi istəyi mümkünsüzdür, çünki məhz onların yaxınları etibarlılıq və təhlükəsizlikdən daha çox təhdid mənbəyidir. Məişət zorakılığı problemi uzun müddət bir tabu sahəsi olub və indiyə qədər cəmiyyətdə buna qarşı real müqavimət mövcuddur [4].

Ailə münaqişələri – məişət zorakılığının müxtəlif forma və növlərinin təzahür səbəbi kimi

Məişət zorakılığının səbəblərini, tezliyini və nəticələrini araşdırarkən, zorakılığın kəskin, dərin, xroniki olan və bir neçə aydan bir neçə ilə qədər davam edən ailə münaqişələrindən sonra baş verdiyi mövqeyinə əsaslanırıq. Bu baxımdan məişət zorakılığının mahiyyətini izah etmək üçün ailədəki münaqişələrin səbəblərini, məzmununu, tezliyini öyrənmək lazımdır. Qarşıdurmanın müəyyən edilmiş səbəblərinə əsaslanaraq tərəflər arasındakı qarşıdurmanın zorakılıq hərəkətlərinə mümkün keçidini iddia etmək olar. Məişət zorakılığı barədə əhali üçün əsas məlumat mənbəyi mediadır. Belə ki, media cəmiyyətin sabit fəaliyyətini və inkişafını təmin edən münasibətlərin normativ mədəniyyət nümunələrini yaymalıdır. Ancaq bəzən mediada məişət zorakılığının ifrat təzahür

formaları mütəmadi olaraq nümayiş olunur (döyülmə, öldürməyə cəhd və ya qətl) və bu da bilmədən insanların şüurunda destruktiv stereotiplərin tətbiqi prosesinə səbəb olur. Bu halda zorakılığın özü münaqişələrin həllinin normal üsulu kimi təqdim edilir. Ən azından bu tip insanların özlərinin interpretasiyasında belə görünür.

Məişət zorakılığına məruz qalan bir insanın özünə inamı aşağı olur və o şəxsi və sosial həyatını dolğun yaşaya bilmir. Təcrübə və çoxsaylı araşdırmalar göstərir ki, əksər hallarda məişət zorakılığının qurbanı qadınlar və uşaqlar olur. Alçaldılmış bir ananın cəmiyyət üçün güclü, azad və fəal insan yetişdirməsi mümkünsüzdür. Zorakılığın olduğu ailələrdə sabit davranış modelləri valideynlərdən uşaqlara ötürülür, bu da onların psi-

xologiyasında zorakılığın konsolidasiyasına və sonrakı nəsillərə ötürülməsinə zəmin yaradır [3]. Travma alan psixikanın təzahürləri daha çox anaya qarşı şiddətin şahidi olan uşaqlarda müşahidə olunur. Bəzi şiddət qurbanları olan qadınlar uşaqların baş ağrısı və yuxusuzluqdan, depressiya və narahatlıqdan əziyyət çəkdiklərini qeyd edirlər. Onlar anaları üçün narahatdırlar və atalarından qorxurlar. Bəzi qadınların sözlərinə görə, münaqişə zamanı uşaqlar qışqırır və ya zorakılığı dayandıрмаğa çalışırlar. Məişət zorakılığı nəticəsində sağlamlığa ciddi zərər vurulur, bəzi hallarda zorakılıq hətta ölümlə nəticələnir. Ailənin qorunması və boşanma arasındakı seçimə gəlincə, hər vəziyyətdə ayrı bir yanaşma tələb olunur. Bəzi hallarda uşaqları psixoloji travmadan qorumaq üçün, valideynlərin ayrılması qərarı verilir [4].

Münasibətlər pozulmuş ailələrdə yaranan ziddiyyətlərin və münaqişələrin müstəqil həlli qəlizləşir. Uzun müddət davam edən münaqişə nəticəsində ailə üzvləri sosial və psixoloji uyğunlaşmada birlikdə işləmək qabiliyyətinin olmaması ilə qarşılaşırlar. Ailədəki psixoloji gərginliyin səviyyəsi yüksəlməyə meyillidir, buna səbəb ailə üzvlərinin emosional pozuntuları, nevrotik reaksiyaları, uşaqlarda daimi narahatlıq hissələrinin ortaya çıxmasıdır. Məişət zorakılığı qurbanları yuxusuzluq, xroniki yorğunluq, zora-

kılıq epizodlarının yaddaşda qəfil qayıtmasından, pozulmuş yaddaş və diqqət, narahatlıq, məişət fobiyaları, emosional ləngimədən əziyyət çəkir, qorxu və günah hissi keçirirlər. Qurbanlarda alçalma, narahatlıq, özünəinamsızlıq və ümitsizlik hissi olur [6].

Ailə münasibətlərinə təsir edən gender rolları problemi bir çox alimlər tərəfindən araşdırılmışdır. Kişi və qadın arasında psixoloji fərqlər şübhəsizdir və sosial inkişaf zamanı yalnız bu fərqlərin təzahürünün ölçüsü və xarakteri dəyişə bilər. Ailə zorakılığı kifayət qədər ciddi bir problem olduğu halda, bir çox ailələr bunu gizlətməyə üstünlük verir. İctimai şüurda əsas dəyərlər kimi qəbul edilmiş və bu məsələdə öz əksini tapmış stereotiplər, bizi ailə içərisində baş verən hər şeyi fərdi məsələ kimi nəzərdən keçirməyə təşviq edir. Bu, həqiqətən, cəmiyyət üçün xoşagəlməz bir mövzudur. Nəzərə almaq lazımdır ki, zorakı hərəkətlər fərqli formalarda ola bilər: fiziki, zehni, iqtisadi, hüquqi, psixoloji, seksual və s.

Məişət zorakılığının ən vacib səbəbləri kimi cəmiyyətdəki sosial-iqtisadi böhran, eyni zamanda təhsilin aşağı səviyyədə olması, yaşayış səviyyəsinin, mədəniyyət və əxlaqın zəif inkişafı və nəticədə qadına patriarxal münasibət, yoxsulluq, sərxoşluq, narkomaniya və s. faktorlar ola bilər. Ailə zorakılığı dedikdə ailənin üzvlə-

rinə qarşı zorakılıq, təhqir, travma yetirən və ya ölümlə nəticələnən təcavüzkar və düşmən hərəkətlər anlaşılır. Bu, nəzarət məqsədilə qorxu hissəsinin təlqin etmələri fonunda təkrarlanan fiziki, emosional və iqtisadi təhdid dövrüdür. Hələ qədim insanlar bunu həyatlarının ayrılmaz hissəsi kimi qiymətləndirmişlər. Onlar hətta uşaqlarını ritual məqsədləri üçün ölümə məhkum edir və ya ictimai qanunları pozanları cəzalandırırdılar. Yüksək əxlaq normaları olan mədəni dünyada onlar bəziləri tərəfindən dəyərləndirilmir, nəticədə, müntəzəm döyülmə, təhqir, haqsızlıq ilə müşayiət olunan müxtəlif növ ailə problemləri yaşanır.

Əhalinin bütün qrupları üçün tipik ailə zorakılığının bəzi xüsusi əlamətləri mövcuddur. Məsələn, əgər münasibətlərdə zorakılığın bir növü olursa, onun başqa formalarının inkişaf edəcəyi ehtimalı çox yüksəkdir. Ailə zorakılığı onun bütün təzahür formalarında güc tətbiq edən insan tərəfindən nəzarət və hakimiyyət elementlərini özünə daxil edir [2]. Ev zorakılığı – mübahisə və ailə münaqişəsi deyil. Münaqişə və mübahisə hər hansı bir məsələdə bir-biri ilə razı olmayan, öz fikrini müdafiə edən partnyorların bərabər statusunu nəzərdə tutur. Zorakılıq şəraitində heç bir bərabərlik yoxdur. Bir insan fiziki güc, iqtisadi imkanlar, sosial statusu və s. istifadə edərək başqasına nəzarət etməyə çalışır. Bun-

dan başqa, ev zorakılığı münaqişədən təcavüz hallarının metodikliyi və təkrarlılığıyla fərqlənir. Əgər ailədə münaqişə – ayrı təcrid edilmiş epizoda deyilsə (hətta əgər münaqişələr tez-tez və eyni səbəbdən baş verirsə), zorakılıq – bir zəncirdir, dövrü səbəb-nəticə əlaqəsidir, əvvəlkindən daha da intensiv olan, qurbanını alçaldan növbəti hərəkətlər seriyasıdır. Ev zorakılığına hər bir insan məruz qala bilər [5].

Belə ki, şiddət qurbanı olan qadınlar zorakı hərəkətlərə tez-tez haqq qazandıрмаğa çalışırlar (“Vurursa – deməli sevir”, “Qısqanclıq – əsl sevgi əlamətidir” və s.), bəzən zorakılığın əhəmiyyətini azaldırlar. (“Davasız ailələr olmur”, “O həmişə belə deyil, yalnız içkili və ya yorğun olanda belə olur. Amma o yaxşı atadır, ailə başçısıdır...”, özlərini və başqalarını zorakı münasibətlərin adi olmasına inandırırırlar (“Nə etmək olar, hər ikinci ailədə bu baş verir”, “ Bütün kişilər eynidir” və s.). Bəzən səbəbi özündə görürlər (“Mən özüm onu bu hərəkətə təhrik etdim”, “Mən özüm günahkaram – vaxtında ev işlərini yerinə yetirməyə vaxt tapmadım” və s.). Belə qoruyucu mexanizmlər qadınlara mürəkkəb dilemmaları həll etməyə imkan verir: ya öz ailə münasibətlərini qəbul etməz kimi tanımaq və öz ailəsini “dağıtmaq” və ya nikahı saxlayaraq zorakılığa göz yummaq. Qadınlar çox vaxt ikinci yolu seçir.

Ailədə zorakılıq probleminə yanaşmalar

Bir çox ölkələrdə, məişət zorakılığına ciddi sosial problem kimi baxılır və müxtəlif akademik və təcrübə-yönlü fənlərin maraqları sferasına daxil olur. Qərb tənqidi fikrində əsasən ailədə zorakılıqla bağlı problemlərin kompleksi haqqında üç nöqtəyə-nəzər üstünlük təşkil edir. Birinci yanaşmanı sosio-mədəni adlandırmaq olar. Bu yanaşma sosial quruluş nəzəriyyəsinə əsaslanır. O ailə zorakılığı problemini sosial strukturların, mədəni normalar və dəyərlər sistemləri kompleksinə aid edir. Elmi araşdırmaların nəticəsinə görə, bu və ya digər formada (təhqirlər, psixoloji terror, iqtisadi asılılıq, təcrid etmə) ev zorakılığının təzahürünə hər dördüncü ailədə rast gəlinir. Daxili motivlərlə əlaqəli bütün cinayətlərin yarısı (qısqançlıq, alkoqolizm, xuliqanlıq) ailə münaqişələri ilə nəticələnir [6].

İkinci nöqtəyə-nəzər ailə strukturlarında cəmləşdirilmişdir. Ailə sistemlərinin nəzəriyyəsi ailə daxilində möv-

cud olan məişət zorakılığı probleminə ünsiyyət strategiyaları prizmasından baxır. Bu nəzəriyyə çərçivəsində şiddət faktı ailəiçi münasibətin formalaşmasında meydana çıxan və kommunikasiya prosesində münaqişələrin yaranmasına səbəb olan faciəvi səhvlərin nəticəsi kimi təsvir olunur. Ailə zorakılığına dair üçüncü baxış fərdi psixoterapevtik məsləhətləşmə praktikasının məntiqi bir nəticəsidir. Bu yanaşma çərçivəsində bir insanın təcavüzkar davranışının səbəbləri və ailə içində terror vəziyyətinin davamlı modelləşdirilməsi, onun uşaqlıq dövründən qalan və yetkinlik dövründə psixoloji travma, posttravmatik stress, aşağı özünüqiymətləndirmə və eyni zamanda narsizm kimi təqdim edilir. Ailədaxili zorakılıq problemi ilə işləyən bütün tədqiqatçılar praktiki olaraq qeyd edirlər ki, zorakılıq dövrü mövcuddur: bu bir-birini növbələyən vəziyyətlərdən ibarət dairəyə bənzəyir.

Ailəiçi şiddət vəziyyətinin inkişaf mərhələləri

Ailəiçi şiddət üç mərhələdən keçərək inkişaf edir, dövrü olaraq təkrarlanır:

1. Gərginliyin artması – özünü bir qayda olaraq təhqirlərin ayrı-ayrı təzahürü kimi göstərir;

2. Aktiv zorakılıq – ən mənfi formada gərginliyin artması. Qəzəb hissi

çox güclü olur. Bu mərhələdə qurbana, qabaqcadan gözlənən zorakılıq aktından qaçmaq lazım olduğunu – evdən getmək, dostları köməyə çağırmağı anlatmaq lazımdır;

3. “Bal ayı”. Bu dövrdə təcavüzkar xeyirxah, mehriban görünür, heç vaxt

zorakılığı təkrarlamamağa söz verə bilər və ya, əksinə, qurbanı provokasiyada ittiham edə bilər [4].

Tez-tez məişətdə terror adekvat tərbiyənin olmaması və əsəbi xarakter amillərinin birləşməsi nəticəsində ortaya çıxır. Belə xarakter, bir qayda olaraq, hər cür hökmranlığa cəhd edir, ailə şəraitində “de-fakto” özünə görünməmiş hörməti tələb edir və istənilən itaətsizliyin qarşısı fiziki gücün tətbiqi ilə alınır. Hazırda ailə zorakılığının inkişaf etdirilməsi mexanizmini təşkil edən ümumi fikirlər yoxdur, ancaq kiçik qanunauyğunluqlar aşkar edilmişdir. Şiddət ehtimalı və intensivliyi bir və ya bir çox faktorlara malik olma şəraitində artır: yüksək təcavüzkarlıq, instinktlərə tabe olmaq, alkoqoldan asılılıq, müxtəlif növ psixopatiya. Həmçinin sirr deyildir ki, məişətdə zorakılıq sosial stress variantlarından hər hansı birinin mövcudluğuna yaxından bağlıdır. Belə forma kimi ailə üzvləri arasında gərginliyin artmasını təhrik edən istənilən amil çıxış edə bilər. Bu uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı fikir ayrılıqları, məişət və maddi xarakterli problemlər, bir və ya hər iki ailə başçısının işsizlik problemi ola bilər. Davamlı olaraq ailə daxilində şiddətə məruz qalan şəxsin davranışı və xarakteri ciddi dəyişir. Bu, qorxaqlıq, acizlik və özünə qapanmayla nəticələnir. Müvafiq davranış modelləri yalnız evdə, yalnız

“zülmkar” yanında deyil, istənilən şəraitdə özünü göstərəcəkdir [2].

Zorakılıq haqqında danışaraq, heç vaxt qurban haqqında xüsusi fiziki hərəkətlər nəzərdə tutulmur. Bundan başqa, ailədə psixoloji zorakılığın formaları – bütün rast gəlinən hadisələrdən ən geniş yayılmış variantıdır. Bir qayda olaraq, əvvəlki kimi uşaqlar və qadınlar qurban olurlar. Bəzən qadınlar özləri təcavüzkar rolunda çıxış edirlər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, psixoloji təcavüz (onu bəzən emosional zorakılıq da adlandırırlar), hətta cinayət kimi qiymətləndirilir. Bu faktı bilməmək psixoloji zorakılığa tez-tez rast gəlinən ailə dramlarına olan stereotipik münasibətin dəstəklənməsinə xidmət edir, lakin zərər çəkmiş şəxs bunun nə olduğunu bilmir. Ailədə zorakılığın belə forması özünü necə göstərə bilər? Əvvəlcə bunlar mənəvi təhdid və ya qorxu hissi fonunda özünü göstərir. Bu, zərər çəkmiş haqqında nalayiq sözlərin istifadəsi, ona qarşı müxtəlif xoşagəlməz mənəvi səhnələri müşahidə etmək məcburiyyətində ifadə edilə bilər. Şiddətin eyni növü üçün ev əşyasının və ya əmlakının məcburi şəkildə çıxarılması, onun nümayişkarənə məhv edilməsi xarakterikdir [1].

Beləliklə, biz zərərçəkmiş şəxsə onun razılığı olmadan daim psixoloji təsirə məruz qaldığını görürük ki, bu da onun həyatında mütləq şəkildə əks olunur. Proqressiv cəmiyyətdə ailə

çərçivəsində belə davranış bəzən normal hal kimi qəbul edilir. Vəziyyət ona görə ağırlaşır ki, zorakılığa məruz qalan insanların bu problemi üzə çıxartmaq arzuları yoxdur və ya onlar

o dərəcədə qorxurlar ki, öz vəziyyətlərini daha da ağırlaşdıracaqlarından ehtiyat edirlər. Buna görə onların əksəriyyəti təhqirlərə və döyülməyə susaraq dözməyə üstünlük verirlər.

Ailə kontekstində zorakılığın əsas xüsusiyyətləri və şiddətin növləri

Ailə kontekstində zorakılığın xüsusiyyəti – həm zülm edən, həm də qurban üçün – ünsiyyətə davam etmək, onu qoruyub saxlamaq və şəxslərarası münasibətlər sistemini dəstəkləmək ehtiyacından ibarətdir. Zorakılıq “ailəvi” kimi o hadisədə təsnif edilir ki, cinayətkar və onun qurbanı: rəsmi nikahdadırlar, vətəndaş nikahları var, keçmişdə nikahda olublar, qan qohumlarıdır (valideynlər və uşaqlar, qardaş və bacı və s.) Ev zorakılığının dörd fərqləndirici xüsusiyyəti mövcuddur [4].

1. Ev zorakılığının əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, təkrarlanan hadisələr zorakılığın (fiziki, psixoloji və iqtisadi) çoxsaylı növlərini təşkil edir. Nümunənin mövcudluğu – ailədə sadəcə münaqişəli vəziyyətdən ev zorakılığının fərqi əhəmiyyətli indikatorudur. Ailə münaqişəsinin ev zorakılığı kateqoriyasına düşə bilməsi üçün onun heç olmasa iki dəfə təkrarlanması lazımdır. Əgər münaqişə lokal təcrid edilmiş xarakterə malikdirsə, onda zorakılıq sistem

əsasına malikdir və bir-birinin ardınca gedən hadisələrdən ibarətdir. Münaqişə, adətən, öz əsasında hansısa konkret problemə malikdir.

2. Başqa təcavüzkar aktlardan ev zorakılığının ikinci prinsipial fərqi zorakı hərəkətlərin obyektivi və subyektivi arasında münasibətlərin xüsusiyyətlərindədir. Küçədə yad insan tərəfindən edilmiş zorakılıqdan fərqli olaraq ev zorakılığı yaxın insanlar arasında münasibətlərdə olur. Ailədə zorakılıq təhlükəsi və onun təsirinin miqyasları haqqında danışaraq nəzərə almaq lazımdır ki, əgər zorakı hərəkətlər yalnız bir insana qarşı yönəldilmişdirsə, o ailənin bütün qalan üzvləri tədqiqatçılar tərəfindən “ikinci viktimizasiya” kimi adlandırılan hala məruz qalırlar, qurbanın keçirdiyi psixoloji həyəcanı keçirirlər. (Viktimizasiya-latin “victima” – qurban) – cinayətin qurbanına çevrilmə prosesi və ya nəticəsidir). Xüsusilə onu müşahidə edən uşaqlar ağır həyəcanlar yaşayırlar. Ailədə zorakılığın əsas fərqləndirici xüsusiyyəti onun əksər

hallarda sistematik xarakter daşmasıdır, çox zaman qadınlar və uşaqlar ailə zorakılığının qurbanı olurlar, həmçinin ailənin bir üzvü əzab çəkdiyi zaman ailənin başqa üzvləri bu və ya digər dərəcədə sarsıntı keçirirlər. Yarınmış fikrin əksi olaraq, zorakılığın belə forması yalnız döymək və sağlamlığa zərər vurulmada ifadə edilməyə də bilər. Daha çox uşağa böyüklər tərəfindən törədilən emosional təzyiçə rast gəlinir. Bu təzahürlər zahirən müvəffəqiyyətli ailələrdə də mövcuddur. Məsələn, əgər valideynlər uşaqlarının istənilən təşəbbüsünü daim ələ salırlarsa, onları qeyri-ciddi və perspektivsiz hesab edirlərsə, psixoloji zorakılıq haqqında danışmaq olar. Bu, ilk növbədə, insanın özünə olan inamını zəiflədir, onun inkişaf etməsinə imkan vermir [1].

Ailə içi zorakılığın səbəbi həmişə təcavüzkarın özü, onun daxili problemləridir. Bəzən, bunun səbəbi şəxsin tam dəyəərə malik olmaması, inciklik hissidir. Bu səbəbdən vəziyyəti həll etmək çətinləşir, çünki zülmkarın özünün problemlərindən başlanması lazım olduğu halda, o əlaqə yaratmağa tələsmir. Alkoqol, narkotiklər və ağır maddi durum yalnız ağırlaşdırıcı amillərdir. Tədqiqatlara görə, qadınlara əl qaldıran alkoqol aludəçisi olan kişilərin yalnız 10%-i hadisələrdə alkoqol asılılığından qurtularaq buna son qoyublar. Başqaları artıq ayıq vəziyyətdə də öz zorakı hərəkətlərinə davam edirlər.

Ailə mübahisəsi məişət zorakılığına çevrilə bilər; başqa bir şəxs üzərində güc və nəzarət tətbiqi ehtiyacı zorakı davranış üçün bir səbəb ola bilər. Zorakılıq bir mübahisədən, ilk növbədə, bir insanın digər bir insana emosional və ya fiziki zərər verməsi (məsələn, alçaltmaq, qorxutmaq və ya fiziki ağrıya səbəb olmaq) istəyi ilə fərqlənir. İstənilən şiddətin mahiyyəti – qurbanı maksimal alçaltmağa cəhddir, yalnız bu halda zorakılığı göstərən şəxs bir müddət özünü “üstün” hiss edə bilər. Zorakılıq (xüsusi halda, ailə zorakılığı) eyni zamanda ümumdünya tendensiyalarının əks edilməsidir [5].

Şiddətin bir neçə növü var: 1) fiziki zorakılıq – müxtəlif dərəcəli fiziki zədələrin qəsdən yetirilməsi, döyülmə, yemək və yuxuya məhdudiyyətlər, alkoqol və narkotiklərdən istifadəyə cəlb etmə və s.; 2) psixoloji zorakılıq (davranış, intellektual, emosional) – uşaq və ya böyüklər tərəfindən insanla obyekt kimi qəsdən manipulyasiya etmə, müxtəlif deformasiyalara və psixi inkişafın pozulmalarına gətirən onun azadlığı, hüquqlarına etinasızlıq; 3) iqtisadi zorakılıq – bu ailənin maliyyə və başqa resursları üzərində nəzarətdir, təhsil və işə düzəlməyə qadağa, gərgin vəziyyətin yaradılması məqsədi ilə ailənin maliyyə vasitələrinin xərcənlənməsidir. Psixoloji zorakılıq ailə

zorakılığının yayılmış formasıdır və təhdidlər, alçaltmalar, təhqirlər, həddən artıq tələblər, yalan, qadağalar, neqativ qiymətləndirmə, əsas ehtiyacların ödənilməməsi, təcrid etmə ilə ifadə edilir. İnsana təsirin bütün bu formaları dağdııcı xarakter daşıyır, özünə və dünyaya etibarın və etimadın itirilməsinə, narahatlığa, həyəcanlılığa, yuxunun və iştahanın pozulmasına, depressiyaya, aşağı özünüqiymətləndirməyə gətirir [5].

Məhz psixoloji zorakılıq ailə zorakılıqlarının “özəyidir”, onun əsasında fiziki zorakılıq yarana bilər. Psixoloji zorakılıq tənhalığa meyli artırır, intihar düşüncəsi formalaşdırır və bunun fonunda müxtəlif etiologiyaların şəxsi psixopatologiyası yarana bi-

lir – narkotik asılılıqlar, bulimiya, anoreksiya, somatik və psixosomatik xəstəliklər – mədə yarası, allergiyalar, artıq çəki, əsəb tikləri və s. Ev zorakılığının şahidi olmuş uşaqlar və yeniyetmələr davranışın gender modelini qəbul edirlər və növbəti nəsildə onu yenidən canlandırırlar. Kriminal davranışın yüksək riski müşahidə olunur (80% cinayətə, 40% – qəddarlığa meyilli olur). Nəhayət, şiddətin xarici amillərinə aşağıdakılar daxildir: yoxsulluq, aşağı gəlir, işsizlik, sosial təcrid və ailə qapalılığı, əhalinin çoxluğu, aşağı maarifləndirici və mədəniyyət səviyyəsi. Yuxarıda göstərilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ailənin həyatı həmçinin cəmiyyətin vəziyyətini də əks etdirə bilər [2].

NƏTİCƏ

Beləliklə, ailədə zorakılıq uğursuz ailələrin sayını artırır, boşanmalara, valideyn hüquqlarından məhrum edilməsinə, uşaq cinayətinin artması, intihara, yaxın insanın qətlinə gətirir, sağlamlığa ziyan vurur. Ailədə yaşanan şiddət ən xoşagəlməz bir hadisədir. Ailədə zorakılıq nəticəsində insan şəxsiyyət kimi məhv ola bilər, özünü inkişaf etdirmək üçün ciddi maneələr yaranır. Uşaqların bu təsirə məruz qalması xüsusilə təhlükəlidir – belə ki, zəhin pozulur, özünə və imkanlarına olan inam itir. Gərginlik, mənəviyyatın

çökməsi, stress, ictimai iğtişaşlar, ailə dəyərlərinin transformasiyası, alkoqolizmin artması böyük bir forma və ya digər şiddətin ortaya çıxması üçün məhsuldar bir zəmindir. Zorakılıq təkcə fiziki bir güc deyil, həm də daha mürəkkəb, psixoloji təsirdir [3].

Ailədə zorakılığın yayılma dərəcəsi haqqında sosioloji məlumatlar bu problemin nadir hallarda ailədən kənara çıxarıldığından bəzən həqiqətə uyğun olmur və ya təhrif olunur. Bundan başqa, ailə zorakılığı yalnız ictimai cəhətdən uğursuz ailələrdə baş vermir.

Bu problem əhalinin bütün sosial təbəqələri üçün xarakterikdir, lakin sosial cəhətdən əlverişsiz ailələrə daha çox təsir göstərir. İnsanın uşaqlıqdan özünü inkişaf etdirmə ehtiyacını, öz-özünə nəzarət bacarıqlarını tərbiyələndirərək və formalaşdıraraq ailə münacişləri və zorakılığı probleminin həllinə yaxınlaşa bilərik. Məişət zorakılığı problemində obyektiv və subyektiv amillərin bir-birinə qarışması onun səbəblərinin təhlilini çətinləşdirdiyindən, diqqət yalnız ailəyə deyil, tək bir insana, şəxsiyyətə yönəldilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. НАСИЛИЕ В СЕМЬЕ. ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ <https://ozarichi.schools.by/pages/nasilie-v-seme-prichiny-i-posledstviya>
2. ПРИЧИНЫ НАСИЛИЯ В СЕМЬЕ <http://psych.info/psixologiya-otnoshenij/semya/nasilie-v-seme.html>
3. Насилие в семье: способы проявления и как бороться? <https://psihter.ru/mezhlichnostnyie-otnosheniya/nasilie-v-seme/>
4. Психологические особенности женщин, подвергавшихся домашнему насилию. https://studbooks.net/1723124/psixologiya/nasilie_seme_faktor_semeynogo_narusheniya
5. Теоретические аспекты семейного насилия. Характеристики понятия “семейное насилие” https://studwood.ru/625152/sotsiologiya/teoreticheskie_aspekty_semeynogo_nasiliya
6. Как распознать насилие в семье? Психологические особенности женщин-жертв насилия в семье <http://www.b17.ru/article/111515/>
7. Выживание (факторы и механизмы): Учеб. Пособие / С.К.Бондырева, Д.В.Колесов. М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЕК», 2005. 368 с.

DOMESTIC VIOLENCE AS A FORM OF FAMILY CONFLICT

Elnur Rustamov

Abstrakt:

This article attempts to uncover the main causes of family conflicts and domestic violence. The idea is substantiated that any situation within the family can theoretically develop into a conflict. The characteristic features of the behavior of the aggressor and the victim of violence are identified and described. The author concludes that as a result of family conflicts, the structure and self-development of the personality is destroyed, the psyche of children is injured. Domestic violence is recognized as a serious and large-scale problem, which gives rise to many other social and individual problems.

*Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 16 sentyabr 2020-ci ildə daxil olmuşdur*

ŞƏXSİYYƏTİN ÖZÜNÜGERÇƏKLƏŞDİRMƏSİNƏ SOSIAL MEDİANIN TƏSİRİ

Aytən Mütəllimzadə,

BDU-nun Psixologiya kafedrasının doktorantı

Zahid Xəlilov küçəsi – 23. indeks: AZ 1148

E-mail: ayten.mutellimzade@icloud.com

Açar sözlər: tələbatlar, sosial media, sosial şəbəkə, yalnızlıq, özünügerçəkləşdirmə, şəxsiyyət

Keywords: needs, social media, social network, loneliness, self-realization, personality

GİRİŞ

Müasir dövrümüzdə sosial media sürətli inkişaf etməklə ənənəvi medianı geridə qoymuşdur. Sosial media ənənəvi mediadan fərqli olaraq təktərəfli deyil, ikitərəfli məlumat mübadiləsini təmin edən sistemdir. Sosial media ilə insanlar yalnız məlumat paylaşmır, həm də bir-biri ilə ünsiyyət qurmuş olurlar. Qısacası, sosial media insanların fikir mübadiləsini, yazışmasını, məlumat paylaşımını, reklam və alış-verişi təmin edən sürətli və rahat rəqəmsal dünyadır.

İnternet vasitəsilə insanlar arasında elektron məlumat mübadiləsi ilk olaraq 1960-cı ildə elektron poçtun (e-mail) yaranması ilə həyata keçirilmişdir [4, s.21]. Sosial medianın başlanğıcı isə 1997-ci ildə www.SixDegrees.com

saytının yarandığı ildən hesablanır [10, s.10]. SixDegrees ilk sosial media saytı (sosial şəbəkə) hesab olunur. Sosial şəbəkə və sosial media anlayışlarını bəzən eyniləşdirirlər. Lakin sosial media elektron poçtu, bloqları, xəbər portallarını, sosial şəbəkələri, ünsiyyət vasitələrini (“messenger”), forumları, virtual oyunları, elektron kitabxanaları və s. özündə ehtiva edən geniş anlayışdır.

Sosial şəbəkələr sosial medianın ən çox inkişaf etmiş istiqamətidir. Sosial şəbəkələr yarandığı gündən etibarən insanların həyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Artıq məkan və zaman maneələri aradan qalxmış, dünyanın istənilən yerindən insanlarla qarşılıqlı münasibət qurmaq mümkün

olmuşdur. SixDegress sosial şəbəkəsi istifadəçilər üçün ilk dəfə rəqəmsal dünyada dostluq etmək (dostluq təklifini qəbul etmək, dostlar siyahısına əlavə etmək), bloq yazmaq, şəxsi profil yaratmaq və ünsiyyət qurmaq şəraitini yaratmışdır. İnsanlar virtual sferaya keçidi elektron poçt vasitəsilə etmişdilər, lakin sosial şəbəkənin verdiyi imkanlar elektron poçtdakı kimi yalnız ismarış göndərməkdən ibarət deyildi, əksinə, daha geniş və real həyatın virtual dünyaya köçürülmüş kiçik modeli idi. Burada tanımadığın insanlarla dost olub onların günlük paylaşımlarını izləmək yeni insanlar kəşf etmək daha rahat və əlçatan idi. Artıq insanlar real həyatdan uzaqlaşmağa başlamışdılar, çünki sosial şəbəkə dünyanın istənilən yerindən istifadəçinin özü ilə eyni dünyagörüşünə sahib və ortaq maraqları olan insanlarla dostluq etməsi üçün əlverişli mühit idi.

Sosial medianın şəxsiyyətin inkişafına təsiri birtərəfli deyildir, həm mənfi, həm də müsbət təsirləri mövcuddur. Lakin sosial şəbəkə ilk yarananda müsbət təsirləri daha çox gözə çarpırdı. Sosial medianın XXI əsrdə daha da güclənməsi və sürətli inkişafı nəticəsində sosial media saytları artmağa başladı. Sosial media saytlarının artması rəqəmsal dünyada güclü rəqabətin yaranmasına gətirib çıxardı. Fərqli sosial şəbəkələr yarandıqca istifadəçi-

lərə daha çox imkanlar təqdim edildi (video və şəkil paylaşımı, onları düzəliş etmək imkanı (sosial mediada Photo-shopun alternativləri), videolara səs əlavə edilməsi, montajı və s.). Belə ki, sosial media artıq istifadəçilərin ünsiyyətinə, fikir mübadiləsi aparmasına və dostluq münasibətləri qurmasına deyil, xəyali obrazın yaradılmasına təkan vermiş oldu. Artıq insanlar sosial mediada var olan xüsusiyyətlərini deyil, ideal hesab etdikləri xüsusiyyətlərini sərgiləməyə başladılar. Belə ki, artıq sosial mediada psixoloji problemlərin yaranmasına və ya var olan psixoloji problemlərin kəskinləşməsinə təsir edən amillərdən biri oldu.

Bütün yaş kateqoriyasından olan insanlar sosial mediadan istifadə edir, lakin yeniyetmə və gənclərdə bu göstərici daha da yüksək səviyyədədir. Maraqlı, rəngarəng çoxsaylı imkanlar təqdim edən sosial media artıq insanların tələbatına çevrilmişdir. Belə ki, Alabama universitetində evsiz gənclər arasında tədqiqat aparılmışdır və alınan nəticəyə görə bu gənclərdə günlük internetdən istifadə müddəti digər həmyaşıdları ilə eyni səviyyədədir. 19 yaşında 237 tələbə və 65 evsiz gənc arasında sorğu təşkil edilmişdir və sorğunun nəticəsinə görə iştirakçıların 90%-i Facebook, Twitter kimi məşhur sosial şəbəkələrin istifadəçiləridir [16]. Yəni evsiz olub küçədə qalmaq, fizioloji ehtiyacların qismən ödənilməsi

sosial mediadan istifadə etmək üçün maneə deyil, gənclər bir yolunu tapıb internetdən istifadə edirlər.

ABŞ-da aparılan digər bir tədqiqatın nəticəsində isə məlum olub ki, internet asılılığı spirtli içki, siqaret, qəhvə və şirniyyat asılılığından daha da güclüdür. Belə ki, 514 nəfər mobil operator istifadəçisi arasında sorğu aparılmışdır. Sorğuda qeyd olunur ki, bir həftə ərzində internetdən istifadə etmək qarşılığında nədənsə məhrum qalmaq təklif edilsə nəyi seçmiş olardılar. İştirakçıların 55%-i qəhvənin, 63%-i şirniyyatın, hətta 70%-i isə spirtli içkinin əvəzinə interneti seçəcəyini bildirmişdir [3, s. 23]. Sorğuda iştirak edənlərin hər beş nəfərdən biri isə internetdən istifadə etmək üçün bir həftə ərzində ayaqqabısız gəzməyə belə razı olacaqlarını bildirmişdilər.

Tələbatları ödəmək üçün istifadə olunan üsullar sonradan insanın tələbatına çevrilə bilər. Belə ki, sosial mediada ilk yarananda, zaman və məkan mənəəsini aradan qaldıran, insanlar arasında sürətli məlumat mübadiləsinə təmin edən üsul idisə, sonradan özü insanın tələbatına döndü.

Psixoloji ədəbiyyatlardan məlumdur ki, insanın tələbatlarını qruplaşdırıb tələbatların iyerarxik modelini hazırlayan Humanist psixologiya məktəbinin nümayəndəsi Abraham Maslov (amerikalı psixoloq) olmuşdur. A.Mas-

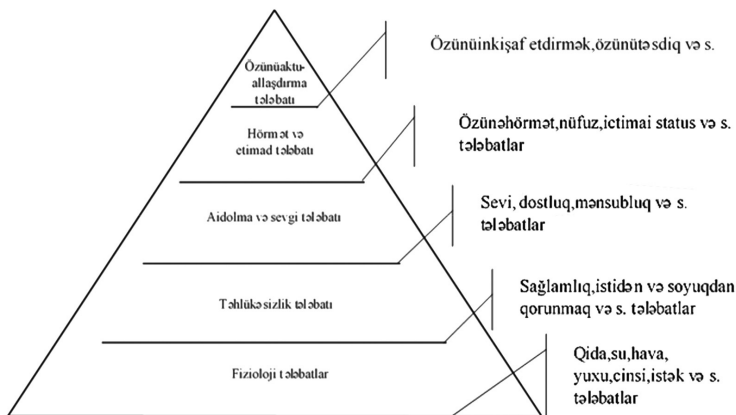
lov ilk dəfə tələbatların iyerarxik modelini hazırlayanda (1950-1954) bu modeli beş pillədən təşkil etmişdir [27]. Bu tələbatların iyerarxik modelinin ilkin və orijinal variantı sayılır (bax: şəkil 1). A.Maslov 1943-cü ildə “İnsanın motivasiya nəzəriyyəsi” əsərində tələbatların iyerarxiyası haqqında əsas ideyanı açıqlamışdır. 1950-ci ildə bu ideyanı daha da təkmilləşdirmiş, beşpilləli model hazırlamış və 1954-cü ildə “Motivasiya və şəxsiyyət” kitabında geniş və ətraflı məlumat vermişdir. Piramida formasında olan bu modeldə tələbatlar vaciblik səviyyəsinə görə aşağıdan (baza tələbatlar) yuxarıya (ali tələbatlar) doğru sıralanmışdır. Təqdim olunan iyerarxik modeldə hər bir pillədəki tələbatlar özündən əvvəlki tələbatlardan asılıdır. Yəni ilkin tələbatların ödənilməməsi və ya qismən ödənilməsi baş verərsə, növbəti tələbatın ödənilməsində çətinliklər yaranmış olur.

Aşağıdan ilk pillədə olan tələbatlar ibtidai tələbatlardır. Bu tələbatlar əsas təməl-fizioloji tələbatlar hesab olunur. Fizioloji tələbatlar özündə fizioloji ehtiyacları ehtiva edir. İkinci pillədə təhlükəsizlik tələbatlarıdır ki, bu da ilkin (baza) tələbat hesab olunur. Qorunmaq ehtiyacı “yaşamaq uğrunda mübarizə”dən qaynaqlanır. Həyatda qalmaq üçün vacib olan öz təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Üçüncü

pillədə mənsubluq tələbatıdır ki, hər bir şəxs həyatda özünü müəyyən edə bilmək, öz yerini təyin edə bilmək üçün “harasa”, “kiməsə” aid olduğunu bilməlidir, hiss etməlidir. İnsanlar dünyaya gəldikləri gündən bəri kiməsə, nəyəyə aid olmaq tələbatı olur. Məsələn, kiçik uşaqlar nə qədər dəcəllik etsələr, sözə baxmasalar belə valideynlərinin onlara “səni çox sevirik”, “nə yaxşı ki, varsan” və s. bu cür ifadələr işlədərək sevgilərini və onların ailənin sevilən bir üzvü olduğunu vurğulamaqları ilə, uşaqlarda harasa, kiməsə aid olmaq hissi formalaşdırmış olurlar. İnsan özünü lazımı və vacibi biri kimi görmək istəyir. Kiməsə lazım olmaq ehtiyacı insanın fundamental ehtiyaclarındanır [2, s.18].

İnsan sosial varlıqdır, sevmək və sevilmək, dostluq münasibətləri qurmaq və qohumluq əlaqələri sağlam psixoloji inkişafın təməlinə dayanır. Həmçinin piramidanın dördüncü

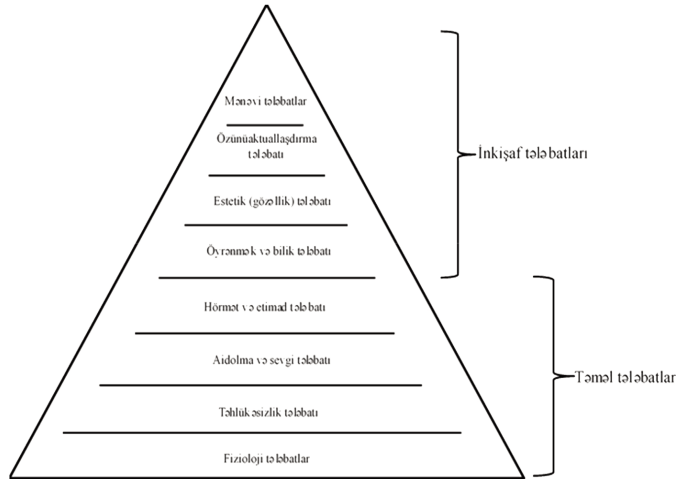
pilləsində hörmət olunma tələbatı da buna bağlıdır. Daxil olduğu qrupda hörmət olunmaq şəxsi şərəf və ləyaqətinin qorunması insanlara məxsus vacib tələbatlardır. Cəmiyyətdə müəyyən nüfuza sahib olmaq başqaları tərəfindən qəbul edilmək və dəyər görmək olduqca vacibdir. Belə ki, bu zaman şəxsin özünü qiymətləndirməsi yüksək olur və özünə hörməti artır. Sonuncu mərhələdə insanın özünügerçəkləşdirməsi mərhələsidir. Əvvəlki bütün tələbatlar doğru şəkildə ödənildikdə şəxs özünü gerçəkləşdirmək üçün maksimum potensiala və özünə inam hissinə sahib olur. İnkişafı üçün səy göstərir, qarşına çıxan maneələri rahatlıqla dəf edib irəliləyə bilir. Özünü gerçəkləşdirmə prosesində vacib olan insanın özünü dərk etməsi, özünü tanımasıdır. Ən önəmlisi, sahib olduğu potensialın fərqiyyə varmaq və bu istiqamətdə bütün gücünü səfərbər etməkdir.

Şəkil 1. A.Maslounun beşpilləli tələbatlar modeli

A.Maslov sonradan bu beşpilləli tələbatlar modelində müxtəlif dəyişiklik edir (bax: şəkil 2). 1960-1970-ci illər ərzində beş pilləli model üzərində

də işləyir, tələbatları artıraraq yeddi-pilləli, daha sonra isə son olaraq səkkizpillədən ibarət modeli hazırlayır [27].

Şəkil 2. A.Maslounun səkkizpilləli tələbatlar modeli

Səkkiz tələbatdan ilk dördünü təməl (baza) tələbatlara aid edir, sonrakı dörd tələbatı isə inkişaf tələbatları olaraq qruplaşdırır. Belə ki, əvvəlki beşpilləli modeldən fərqli olaraq özünüaktuallaşdırmaya qədər iki yeni tələbatı əlavə edir – öyrənmək tələbatı və estetik tələbatlar. Növbəti yeddinci pillədə özünüaktuallaşdırma tələbatını qeyd edir. Belə ki, şəxsiyyət sosial-psixoloji varlıq olduğu üçün, sosial özünüaktuallaşdırmaq və özünü inkişafdan fərqli olaraq, həmçinin mənəvi özünüaktuallaşdırmaya və inkişafa ehtiyac duyulur. Ona görə də A.Maslov sonuncu səkkizinci pillədə mənəvi inkişaf etmə üçün mənəvi tələbatları

əlavə edir və bununlada səkkizpilləli tələbatların iyerarxik modelini tamamlamış olur. Şəxsiyyətin mənəvi sferasının sağlam inkişafı üçün digər tələbatların ödənilməsi mütləqdir. Özünügerçəkləşdirmək özünü tanımaq, özünü qəbul etmək və öz potensialından maksimum istifadə etməkdir. Mənəvi tələbatların əsasında dayanan isə “özünü aşmaq”dır [7, s. 97]. Bu pilləyə qədər inkişaf edən insan sayı azdır. Çünki insan artıq yalnız əlindən gələni, bacardığını etmir, öz bacardığından da artığını etməyə çalışır. Yəni artıq öz potensialını istifadə etmir, həmçinin daha artığını edə bilmək üçün çalışır. Özünügerçəkləşdirən insan özü üçün

çalışırsa, öz potensialını aşan insan isə “dünyaya açılır”.

Biz məqalədə A.Maslovun səkkizpilləli deyil, əsas beşpilləli modeli haqqında ətraflı danışacağıq. Belə ki, texnologiyanın inkişaf etdiyi dövrdə A.Maslovun tələbatlar modelinin əhəmiyyətini itirməyə başladığını hesab edirlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz tədqiqatlardan da görmüş oluruq ki, evi olmayan ilkin tələbatlarını ödəməyə çətinlik çəkən şəxslər sosial medianın fəal iştirakçısı ola bilirlər. İnternetsiz qalmaq fizioloji tələbatların ödənilməsindən daha çətin hesab edilir. Belə görünür ki, internet artıq fizioloji tələbatları da qabaqlayır.

Lakin A.Maslovun tələbatlar modelinin əhəmiyyətini itirdiyini hesab etmək doğru olmazdı. Çünki aparılan çoxsaylı tədqiqatlar və psixoloji təhlillər əslində A.Maslovun bu modelinin hər zaman özünü doğrultduğunu sadəcə zamana görə fərqli təzahür etdiyini düşünülür [9, s. 45].

Belə ki, Afrikadakı qəbilələrdə olan insanlar və Nasist həbs düşərgələrində (II Dünya müharibəsi zamanında Almaniya imperiyası tərəfindən bir sıra ölkələrdə yaradılmış həbs düşərgələri) olan insanların davranışlarının müqayisəsi aparılmışdır. Afrikada A.Maslovun iyerarxiyasındakı ardıcılıq özünü doğrultmuşdur. Çünki Afrika qəbilələrində insanlar ilkin tələbatlarını ödəməyə çalışır və daha yüksək hədəf-

ləri olmur. Afrikadakı insanlar arasında özünəinam aşağı səviyyədədir. Lakin Nasist həbs düşərgələrindəki insanlarda isə A.Maslovun modelinin özünü doğrultmadığını düşünülür (ən azından bu ilk baxışda belə hesab olunur). Çünki düşərgədəki insanlar aclığa və ölüm təhlükəsinə baxmayaraq şəxsiyyət olduqlarını unutmur və özlərini qoruma ehtiyacı duyur və hədəflərini daha yüksək tuturdular.

Qeyd olunan hər iki vəziyyətdə fərqli davranış tərzləri olsa da A.Maslovun iyerarxik modelinin doğruluğu, əslində, təsdiq edilmiş olur. Sadəcə burada tələbatların ödənilməsində zaman fərqi önəmlidir. Belə ki, Afrikadakı qəbilələrdə insanlar heç vaxt fizioloji tələbatlardan yüksək tələbatlara doğru inkişaf etməyiblər. Hətta onların təhlükəsizlikləri belə təmin edilmir. Ancaq Nasist həbs düşərgəsindəki insanlarda isə əvvəllər bu tələbatlar ödənilib və yüksək inkişaf pilləsinə doğru irəliləyiblər. Yəni şəxsiyyətin inkişafında bu tələbatların ödənilməsi olduqca mühüm məsələdir. Vaxtında və zamanında ödənilən tələbat sonrakı tələbatın inkişafına təkan vermiş olur [9, s. 45].

Belə ki, saatlarla sosial mediadan da istifadə edən bir qisim insanlar hətta fizioloji tələbatlarını ödəməyi belə dayandırır. İlk baxışda bizdə də sual yaranır ki, bəs necə oldu ki A.Maslov fizioloji tələbatları əsas götürürdü, ancaq bir sıra faktlar gös-

tərir ki, hətta fizioloji tələbatlar ödənilməsə belə insanlara fərq etmir (və ya bunu dərk etmək iqtidarında olurlar): 2007-ci ildə Çinin cənubundakı Guangzhou şəhərində, internet kafelərdən birində bir nəfər şəxs üç gün ərzində fasiləsiz olaraq, qidalanmadan yalnız internetdən istifadə etdiyi üçün bədəni zəifləmiş və kompüter başında həyatını itirmişdir [17]. 2015-ci ildə Başqırdıstanda 11-ci sinif şagirdi 22 gün müntəzəm şəkildə kompüterdə “onlayn” oyun oynayaraq vəfat etmişdir [18]. 2010-cu ildə Cənubi Koreyada çağa uşaq baxımsızlıqdan vəfat etmişdir. Belə ki, uşağın ata və anası “virtual körpə” böyütmək oyunu oynadıqları üçün öz uşaqlarını unudub bütün gün ərzində kompüterdə oyun oynamışdılar [19]. 2011-ci ildə Pekindəki internet kafedə 33 yaşlı şəxs 27 gün ərzində kafedən ayrılmadan davamlı olaraq kompüter istifadə etdiyi üçün həyatını itirmişdir [19]. Hazırda bu kimi faktlar çoxluq təşkil edir. A.Maslovun iyerarxik modeli təbii ki, burada öz təsdiqini tapır.

Belə ki, insan övladı dünyaya gələndə müəyyən genetik məlumatlarla (pattern) doğulmuş olur. Biz bunları anadangəlmə şərtsiz reflekslər adlandırırıq. İnsan fərdi dünyaya gələrkən əsas bir məqsədi olur – həyatda qalmaq. Əsas məqsəd həyatda qalmaqdı, sonra isə davamı gəlir – tanınmaq, sevilmək, uğur qazanmaq və s. [20].

Yəni uşaq ac olanda ağlamaqla ətrafdakıları məlumatlandırır ki, ona qida versinlər. Əks halda qidalanmazsa həyatda qala bilməyəcək. Yəni bu bir növ uşağın həyatda qalmaq mübarizəsidir. Hər bir insanda ən önəmli olan yaşamaq uğrunda mübarizədir ki, ona görə də fizioloji tələbatlarımızda burada ən əsas və vacib olandır. İnsanlar fizioloji tələbatlarını mütləq təmin etməlidirlər. Əgər tələbatı təmin etmək imkanları yoxdursa onu digər tələbatla əvəz etməli (kompensasiya) və ya müvafiq tələbatı basdırmalıdırlar. Gənclər internetsiz qalması daha çətin qəbul edirlər, nəinki ac qalmaq. Ac qalmaq qorxusundan çox internetsiz qalmaq qorxusu yaşayırlar (yuxarıda istinad etdiyimiz tədqiqatlardan da məlum olur). Lakin ilkin tələbatlarımız fizioloji ehtiyaclarımıza əsaslanır. Bu tələbatı kompensasiya etmək və ya basdırmaq mümkün deyil. Yuxarıda göstərdiyimiz nümunələrdən də görmüş oluruq ki, fizioloji ehtiyacları ödəmədikdə həyatda qalmaq mümkün deyil. İnternet asılılığı bu baza tələbatı basdırmağa çalışır, amma təəssüf ki, bu da mümkün olmur. Belə ki, müasir dövrdə telefonun enerjisinin bitməsi belə insanları həyəcanlandırır və narahatlıq yaratmış olur. Çünki enerji bitsə telefon sönəcək və internetsiz qalacaqlar.

Bununla bağlı olaraq müasir dövrdə aparılan psixoloji tədqiqatların nəticə-

sində “nomofobia” (telefonsuz qalmaq qorxusu (no mobile phone phobia) anlayışı elmi ədəbiyyatlara daxil edilmişdir. İlk dəfə 2008-ci ildə İngiltərədə aparılan genişmiqyaslı tədqiqatda 2100 ağıllıtelefon (smartphone) istifadəçisi olan kişilərin 58%-i, qadınların isə 48%-inin bu fobiya əziyyət çəkdiyi aşkarlanmışdır (daha bir neçə fərqli tədqiqatlar mövcuddur). Nomofobianın əsas əlamətləri bunlardır [5, s.156]:

- telefonu itirmək qorxusu (telefonun anıdan itirdiyini düşünmək və həyəcanlanmaq);
- şəbəkə tutmayanda həyəcanlanmaq;
- telefonun enerjisinin və ya konturun bitməsindən narahat olmaq;
- bir neçə telefon istifadə etmək;
- elektrik qidalandırıcısını müntəzəm olaraq yanında daşımaq (xarici akkumulyator);
- tez-tez telefona baxmaq (zəng və ya ismarışları yoxlamaq);
- üz-üzə görüşməkdən çəkinmək və daha çox telefonla əlaqə saxlamaq.

Belə ki, bu kimi tədqiqatlara əsaslanaraq italyalı həkimlər Nikol Luiqi Braqazzi və Qiovanni Del Puente nomofobianın DSM-ə (psixi pozuntuların diaqnostik və statistik kitabçasına) əlavə edilməsi üçün təkliflərini irəli sürüblər. Çünki bu istiqamətdə tədqiqat işləri aparən tədqiqatçılar no-

mofobianın stressə səbəb olan, insanın sosial münasibətlərinə mənfi təsir göstərən psixi pozuntu olduğunu hesab edirlər (nevroz kimi qiymətləndirirlər), hətta telefon və internet asılılığını “bəlkə də, XXI əsrin ən böyük maddəsiz (narkotik, alkoqol və s.) asılılığı” adlandırırlar [13].

Belə ki, texnologiya inkişaf etdikcə insanlarda nomofobianın əlamətləri dahada artır. Bu kimi problemlərin artması ilə texnologiya daha da sürətlə inkişaf edərək “narahatlığı aradan qaldırmaq” üçün bu sahədə yeni icadlar, yeni üsullar axtarıb tapılmışdır. Bununla bağlı olaraq 2004-cü ildə ilk dəfə xarici akkumulyator (Powerbank) istehsal edilmişdir (Aigo və Anyton) və hazırda daha çox funksiyalı yeni nəsil xarici akkumulyatorlar satışa çıxarılmışdır (xarici akkumulyator 2001-ci ildə yaradılmışdır, lakin bu, satışa çıxarılmayan ilkin versiya hesab edilir) [21]. Artıq xarici akkumulyatorlar sayəsində telefonun enerjisi tükənəndə elektrik yuvası olmadan gün ərzində enerjisi bitmiş telefonu (3 və hətta daha artıq sayda) tam şəkildə enerji ilə təmin etmək mümkün olmuşdur. Yolda gedərkən belə telefonu rahatlıqla enerji yığması üçün xarici akkumulyatora taxmaq mümkündür. Yəni internetdən istifadənin fasiləsizliyini təmin etmək üçün texnoloji yeniliklər dayanmadan artmaqdadır.

Belə ki, müasir dövrümüzdə texnologiyanın inkişafı şəxsiyyətin tənəzzülü prosesi ilə bizi qarşı-qarşıya qoymağdadır. Doğrudur, texnologiya və internet şəbəkələrinin inkişafının müsbət təsirlərini danmaq doğru olmazdı, lakin son illərdə aparılan tədqiqatlar və müşahidələr göstərir ki, mənfi təsirləri güclü və daha sürətlidir. Belə bir ikiqütblü paradoksal vəziyyət yaranır: bir qütbə texnologiyanın inkişafı şəxsiyyətin inkişafına müsbət təsiri (dünyagörüşünün artması, müasir dövrdə məsafədən təhsil, qısa zamanda daha çox məlumat əldə etmək və qarşılıqlı məlumat mübadiləsi aparmaq, telekonfranslar və s.) və digər qütbədə isə texnologiyanın inkişafının şəxsiyyətin tənəzzülünə zəmin yaratması (depressiya, nevroz, ünsiyyət çətinliyi, yalnızlıq və s.) dayanır.

Bilirik ki, tələbatlar və istehsal arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. İstehsal tələbatlara uyğun olaraq inkişaf edir daha sonra bunun əsasında yeni tələbatlar yaranır və bu yeni tələbatlar istehsalı qabaqlayır, daha da təkmil-

ləşmiş məhsullara ehtiyac yaranır və istehsal olunur. Məsələn, sosial mediadan istifadə etməyin tələbata dönüşməsi ilə – xarici akkumulyatorun, planşetin, naqilsiz qulaqcıqların (Air-Pod) və s. istehsalına təkan vermiş oldu. Belə ki, bu proses ardıcıl olaraq qarşılıqlı şəkildə davam edir.

Müasir texnoloji yeniliklərdən istifadə etməkdə Azərbaycan dünya ölkələrindən heç də geri qalmır. Artıq böyükdən kiçiyə hər yaş dövründən olan şəxslər sosial mediadan rahatlıqla istifadə edirlər. Ölkəmizdə də sosial media istifadəçilərinin əksəriyyəti yeniyetmə və gənclərdir.

Belə ki, biz gənclərlə sosial mediaya olan tələbata əsaslanaraq sorğu təşkil etdik. 63 nəfərdən ibarət sorğuda (sorğu ölkəmizdə internetin məhdudlaşdırıldığı vaxtda “Google forms” vasitəsilə keçirilmişdir) iştirak edənlərin 30 nəfəri bloqer və 33 nəfəri isə hesabı qapalı olan sadə istifadəçilərdir (iştirakçıların yaş həddi 19-28 aralığını təşkil edir). Sorğunun nəticələri cədvəldə qeyd edilmişdir (Cədvəl 1).

Mülahizələr	Bloqer (30)	Digər ist. (33) Nəticə (%lə)
1. Sosial media yalnızlıq hissimi azaldır və məni çox rahatlaşdırır.	80	75,7
2. Sosial şəbəkələrdə hesabımı güclü qorumaya alıram – mobil nömrəmi əlavə edirəm, ikili təsdiq etməni aktivləşdirirəm.	96,6	60,6
3. Sosial mediadan yeniliklərdən xəbərdar olmaq, dünyagörüşümü artırmaq üçün istifadə edirəm.	100	100
4. Sosial mediadan özümü nümayiş etdirmək üçün istifadə edirəm (nə yediyimi, nə geyindiyimi hansı məkanlarda olduğumu nəyi bacardığımı və s. hər kəsə göstərmək üçün).	60	72,7
5. Sosial şəbəkələrə görə yemək yeməyi, su içməyi (fizioloji ehtiyaclarımı) unuduğum vaxtlar olur.	56,6	57,5
6. Sosial media yaradıcılığımı artırır (yeni ideyalarım formalaşır).	86,6	78,7
7. Hesabımda şəkil (video) paylaşanda “filtr”dən mütləq istifadə edirəm, qüsursuz paylaşım olmasını istəyirəm.	90	72,7
8. Paylaşımım çox bəyənilirsə sevincli oluram, ya az bəyənilsə özümü pis hiss edirəm, hətta elə olur ki, həmin paylaşımı silirəm.	70	69,6
9. Şəxsi fikirlərimi izləyicilərlə bölüşüb fikir mübadiləsi aparmağı sevirəm.	80	78,7
10. Sosial media vasitəsilə yeni dostlar qazanıram, sonra real həyatda da onlarla görüşüb birlikdə vaxt keçiririk.	66,6	54,5
11. Bəyənmədiyim və məni narahat etdiyini düşündüyüm insanların hesablarına qadağa qoyuram.	93,3	96,9
12. Sosial mediada maraq dairəmə uyğun qruplarda iştirak edib qrup üzvləri tərəfindən tanınmaq və hörmət olunmaq özümə inamımı artırır.	70	75,7
13. Sosial şəbəkədən çıxmaq istəyəndə hər dəfə “bir neçə dəqiqə də baxım, çıxacam” deyib saatlarla çıxa bilmirəm.	80	84,8

Tərtib etmiş olduğumuz sorğuda iştirakçılara 13 mülahizə təqdim edilmişdir. İştirakçılar qeyd olunan fikirlərin hansıları ilə razıdılsa yalnız həmin mülahizələri seçiblər. Nəticələrə baxanda ilk olaraq nəzərə çarpan odur

ki, 50%-dən aşağı seçilən mülahizə yoxdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi fizioloji ehtiyaclar təməl tələbatlarımızdır. Beşinci mülahizədən alınan nəticələrə baxarkən görürük ki, nəticə heç də aşağı deyil. Rəngarəng sosial mediada aktiv olub “bir azdan yeyərəm” düşüncəsi ilə saatlarca internetdə vaxt keçirmiş olurlar. Sonuncu mülahizə də bu fikrə əsaslanır. Ən maraqlısı da odur ki, nəinki bloqerlər, sadə istifadəçilər arasında da bu fikirlə razılaşanlar çoxdur. Əməkdaşlı mətn lüğətlərində “yemək yeməyi unutmaq” ifadəsinə aid əlavə edilən sorğuların açıqlamalarına (bu açıqlamalar “entry” adlanır) nəzər yetirdik [22, 23, 24].

Bilirik ki, müasir dövrümüzdə internet şəbəkəsində interaktiv lüğətlərdən çox istifadə edilir. Buna “əməkdaşlı mətn lüğəti” (collaborative hypertext dictionary) deyilir ki, burada sözün və ya ifadənin həqiqi mənasından əlavə subyektiv fikirlərə, həyati nümunələrə əsaslanan açıqlamalar da yazılır.

Belə ki, bu ifadənin açıqlama qismində əksər istifadəçilərin cavabları bənzər idi. Əlavə edilən açıqlamalarda “yemək yeməyi unutmaq” ifadəsi, “kompüterdə çox vaxt keçirməklə insanın başına gələ biləcək hadisə”, “internetdə saatlarla oturub mədən ağrısında ağlına gələn fikir” və s. bu tipli açıqlamalar (“entry”lər) yazılmışdır. Yalnız lüğətlərdə deyil, həmçinin

sayt forumlarında da bu kimi cavablara rast gəlmək olur. Sosial mediada vaxt daha maraqlı keçdiyi üçün vaxtın necə keçdiyini hiss etmərlər, həmçinin zaman daha qısa qavranılır [28].

Sosial medianın təhlükəsizliyi təmin etmək üçün bizə təqdim etmiş olduğu imkanları vardır (ikinci və on birinci mülahizələr). Hesabı güclü qorumaya almaq və “təhlükə” hesab etdiyimiz insanları uzaq saxlamaq üçün bu üsulları istifadə etmək imkanı əldə etmiş oluruq. Bloqerlər hesablarını daha çox qoruma ehtiyacı hiss edirlər, çünki çox sayda izləyici kütləsini əldə etmək və sosial mediada tanınmaq uzun illərin və əziyyətin bəhrəsidir. Hesabı başqası tərəfindən ələ keçirilmiş olarsa itirmiş olduqları yalnız hesab deyil, bununla bərabər böyük kütləni, illərlə yığılan paylaşımları və ən əsası da “nick”lərini (“nickname” sosial mediada ləqəb) itirmiş olacaqlar. Əksər sosial media hesablarında ad yalnız bir nəfərə məxsus olur (məsələn, “Psixoloq” adı ilə hesab varsa, siz bu addan istifadə edə bilmirsiniz, sizə digər alternativlər təqdim edilir “Psixoloq-1” və ya “Psixoloq - 2020” və s. Şəbəkə özü sizə sistemdə hələ ki mövcud olmayan adları təqdim etmiş olacaqdır). Bloqerlər maraqlı “nick” istifadə edirlər ki, bu onların sosial mediada “şəxsiyyət vəsiqəsi” hesab olunur. Yəni illərlə bu adla tanınır və məşhurlaşirlər.

Kiber təhlükəsizliyi təmin etmək üçün bir sıra ölkələrdə “kiber polislər” fəaliyyət göstərirlər. Lakin bizim ölkədə rəsmi olaraq kiber polislər hələ ki yoxdur. Lakin qeyri-rəsmi olaraq sosial mediada şəxsi hesabları və ya şəxsi məlumatları oğurlanan insanlara köməklik göstərən İT mütəxəssisləri var. Sosial media özü də belə bir imkanı isifadəçilərə təqdim edir (lakin bir qədər çətin və uzun çəkən prosesdir, hətta bəzən hesabı bərpa etmək mümkün olmur). Lakin İT mütəxəssisləri çox vaxt hesabı itkisiz və qısa müddətdə əldə etməyə imkan yaradır. Bununla yanaşı, sosial mediada “həssas paylaşımlar” mövcuddur ki, bu mövcud paylaşımın insanların psixoloji vəziyyətinə təsir edəcəyi düşünülüyü üçün qapalı təqdim olunur və əvvəlcədən xəbərdarlıq edilir. Yalnız istifadəçinin öz istəyi ilə bu paylaşımlar açıla bilər (bəzən yaş həddini təsdiq etmək tələb olunur). Belə ki, sosial media təhlükəsizliyin təmin olunması üçün lazımi tədbirlər görür.

Birinci, onuncu və on ikinci sırada qeyd etdiyimiz mülahizələr mənsub olmaq və sevgi tələbatımıza müvafiq olaraq seçilmişdir. İlk qeyd olunan mülahizə olduqca vacibdir. Beləki, yeniyetmələrlə aparılan çoxsaylı psixoloji tədqiqatlar təsdiq etmiş olur ki, internet asılılığının ən əsas səbəblərindən biri də ailədə yetəri qədər diqqət və qayğı görməməkdir [12, s. 3-18].

İnsan özünü yalnız hiss edərsə, bu hissi aradan qaldırmaq üçün üsullar axtarır ki, həmin anda sosial media ən əlverişli mühit hesab olunur. Yalnızlıq hissi ətrafdakı insan çoxluğu ilə müəyyən edilmir. İnsan üçün ən önəmlisi mənəvi (psixoloji) olaraq özünü yalnız hiss etməməsidir. Mənəvi yalnızlıq sosial mediaya daxil olarkən “aradan qalxmış” olur. Yəni bu yalnızlıq hissənin həqiqi aradan qalxması deyil (çünki sosial media yalnızlıq hissənin aradan qaldırılmasını həmin anda qısamüddətli təmin edir, problemin əsasını həll etmiş olmur), çünki mənəvi yalnızlığın əsasında psixososial amillər dayanır ki, bunun həlli üçün bir mütəxəssisin dəstəyinə ehtiyac var. Lakin insanlar çox zaman bunun fərqudə olmur və ya bu yalnızlıq hissəni həqiqi problem kimi görmürlər. Sosial media təbii ki, geniş imkanlar təqdim edərək yalnızlıq hissəndən qurtulmağa kömək olur. Həqiqət budur ki, insanlar mütəxəssis (psixoloq) tərəfindən yardım almağı uzun, vaxt aparan və çətin proses kimi görürlər. Sosial media isə bunu qısa müddətdə və daha rahat şəkildə təmin etməyə şərait yaradır. Lakin insanlar heç fərqudə olmadan problemlərini dərinləşdirmiş olurlar.

Belə ki, istifadəçi sosial mediaya daxil olmaqla bir anda zaman fərqi olmadan istənilən sayda insanla söhbət edib hətta tanış ola bilər (onuncu mü-

lahizə). Sosial mediada dünyagörüşünə uyğun biri ilə dost olmaq və ya tanış olub münasibət qurmaq daha rahat və əlçatan hesab olunur. Hətta müasir dövrimüzdə sosial media sayəsində tanış olub ailə quranlarda az deyil (hər nə qədər müsbət kimi görünsə də mənfi tərəfləri də çoxdur). Xüsusilə də bloqerlərin bir-biri ilə ailə həyatı qurması istifadəçilərə tanış olan məsələdir. Məşhur xanım bloqer sosial mediada tanınmış digər bloqerlə tanış olur və ailə qururlar. Belə ki, iki bloqerin uşağı dünyaya “bloqer” kimi gəlir. Sosial media fenomenlər mahiyyətində varmadan uşaqlarını istismar etmiş olurlar [25].

Uşaq doğulduğu andan etibarən kamera qarşısında şəkillər çəkilir və istifadəçilərə təqdim olunur “like” (bəyənmə) toplanılır. Hətta sonradan uşaq müəyyən reklamlara dəvət olunur və məşhurlaşmağa başlayır (ki, bunun üçün valideynlərə müəyyən miqdarda ödəniş edilir). Uşaq yaş kateqoriyasına görə oyun oynamaq, həmyaşıdları ilə münasibətlər qurmaq və ya təlim fəaliyyəti ilə məşğul olmaqdan çox, kamera qarşısında vaxt keçirmiş olur. Bu kimi hallar uşağın psixi inkişafına mənfi təsir edir, həmçinin hüquqi cəhətdən də uşaqların iqtisadi istismarı sayıla bilir, yəni maddi qazanc əldə etmək üçün uşaqdan istifadə edilir. Belə ki, beynəlxalq qanunvericilikdə də uşaqların əmək hüququ ilə bağlı

müddəalar mövcuddur: “İştirakçı dövlətlər uşağın iqtisadi istismardan və onun sağlamlığı üçün təhlükə törədən və ya təhsil almasına əngəl ola biləcək, yaxud onun sağlamlığına və fiziki, zehni, mənəvi, əxlaqi və sosial inkişafına ziyan vura biləcək hər hansı işin yerinə yetirilməsindən müdafiə hüququnu tanıyırlar” [6]. (BMT Uşaq Hüquqları Konvensiyası, Maddə: 32 (1989-cu il, 20 noyabr tarixli konvensiya)). Bu kimi qanunazidd hallarda dövlətlər uşağın fiziki, zehni, mənəvi, əxlaqi, psixoloji və sosial inkişafını özündə ehtiva edən “inkışaf” prosesini ən geniş mənəsi ilə ümumi bir anlayış olaraq qiymətləndirməlidirlər [11]. Belə ki, uşağın şəxsiyyət olduğu unudulur, və heç bir arzusu, istəyi olmadan valideynlərin qərarı ilə kiçik yaşlarından kamera qarşısına alınır və maddi qazanc əldə edilir. Belə hallar uşaq şəxsiyyətinin normal psixoloji inkişafına mənfi təsir edir. Müasir dövrdə sosial mediada uşaqlara qarşı cinsi istismar da geniş yayılmışdır. Bir sıra sosial media saytları yaş sərhədi və ölkə qadağası tətbiq etmək imkanını verir. Uşaqların adına açılan hesablarda müvafiq yaş limitini tətbiq edəndə həmin yaşdan yuxarı şəxslər hesabı izləyə bilmir. Uşaqların adına açılan şəxsi hesabda, valideynlər övladları haqqında bütün məlumatları yazırlar, hər gün hara getsə uşağı çəkib paylaşırlar və hətta yaşadıkları

ünvanı da xəritədə “location” (yer, məkan) olaraq qeyd edirlər. Bu da uşağın təhlükəsizliyi baxımından mənfi haldır. Hamınız bu kimi mənfi hallarla sosial media hesablarında qarşılaşmışsınız. İnsanlar nə qədər fərqli sosial media saytlarından çox istifadə etsələr də, bu sahədə təcrübəli olduqlarını hesab etsələr də, hələ də sosial mediadan düzgün istifadə etməyi bacarmırlar. Ona görə də bu barədə ümumi maarifləndirmə işləri aparmaq, yeniyetmə və gənclərə sosial medianın mənfi və müsbət tərəflərini izah etmək onların və həmçinin ətraflarındakı insanların təhlükəsizliyi baxımından olduqca vacibdir.

Belə ki, sosial mediada tələbatlar müvəqqəti və süni ödənilir. Yəni reallığı əks etməyən, real psixoloji vəziyyətimizi yaxşılaşdırmayan, real psixoloji problemlərimizi aradan qaldırmayan sosial media əksinə bu problemləri daha dərinləşdirmiş olur. Çünki virtual sferada tələbatlarımız həqiqi şəkildə ödənilmir. Harasa, hansısa qrupa və ya kiməsə mənsub olmaq hissi yalnızlıq hissini azaldıb psixoloji rahatlamayı təmin etmiş olur [14].

Sosial media istifadəçilərə müvafiq qruplarda üzv olmaq və paylaşım etmək imkanını verir (on ikinci mülahizə). Hətta evdar xanımlar da gündəlik “iş” kimi, günün müəyyən vaxtında bu kimi qruplarda paylaşım edirlər (mətbəx qrupları, analar üçün qruplar və s.). Real həyatdakı münasibətlərini

sosial media hesabındakı qruplara köçürülər, burada kimlərnənsə dost olurlar və ya paylaşımaları ilə qrupun tanınan və sevilən üzvü olurlar və s. Hətta kimsə qrupun “lider” üzvünə əks fikir bildirmiş olarsa, digər qrup üzvləri həmin şəxsi qınaq obyektinə çevirir və ya qrupdan kənarlaşdırmış olurlar. Qrupda müəyyən daxili qaydalar tərtib olunur və buna riayət etməyənlər uzaqlaşdırılır. Yəni burada “virtual cəmiyyət” formalaşmış olur. Hətta bir-birini görməyən, heç vaxt görüşməyən, tanımayan insanlar da virtual münasibətlər qurur və bu münasibətləri tənzimləməyə çalışırlar. Özünəhörmət etmək, qrup tərəfindən qəbul edilmək hər bir istifadəçi üçün arzuolunandır. Lakin bəzən real həyatda sağlam qarşılıqlı münasibətlər qura bilməyən, hər hansısa kollektivə daxil olmayan insanlar virtual dünyada müəyyən bir qrupa daxil olur və bu şəkildə tələbatlarını ödəmiş olurlar. Ancaq bu heç də göründüyü kimi bəsit deyildir, çünki bu tip insanlar nə qədər ki real münasibətlərdən qaçıb virtual münasibətlərə yaxınlaşmış olurlar, bu zaman daha da cəmiyyətdən uzaqlaşırırlar. Ünsiyyət çətinliyi yaranmış olur və bir müddət sonra tənhalıq hissəsinə qapılıb yalnızlıqdan əziyyət çəkməyə başlayırlar (ən çox zərər görən yeniyetmə və gənclərdir).

Sosial media istifadəçilərinin ən çox xoşuna gələn isə təqdim edilən

“bəyən” (“like” düyməsi) seçimidir. Sosial media istifadəçiləri bəyənilməni o qədər önəmli hesab edirlər ki, bəyənilmə sayı ilə özlərinə olan münasibətləri (hörməti) dəyişilir (səkkizinci mülahizə). Hətta sosial şəbəkələrdə bəyən sayına əsaslanan müsabiqələr təşkil olunur, kimin paylaşımı daha çox bəyənilmiş olursa qazanmış olur. Və ya kimin paylaşımı daha çox bəyənilsə, həmin şəxs özünü digərlərindən daha üstün hesab etməyə başlayır. Yəni bu “bəyən” seçimi sosial mediada qəbul edilmək, sevilmək hesab edilir. Bəyənmə sayı nə qədər çoxdursa həmin şəxs izləyicilər tərəfindən o qədər də sevildiyini, qəbul edildiyini hesab edir. Sevilmək, mənsub olmaq hissini təmin edən bu seçim o qədər ciddi qəbul olunur ki, artıq insanlar real həyatda necə olduqlarını gizlədib, virtual həyatda saxta obraz yaradaraq, toplayacaqları bəyənmə sayını düşünürlər. Yəni virtual bəyənilmə elə bir vacib hala dönüşür ki, bu da psixoloji problemlərin dərinləşməsinə səbəb olur. Hətta bəyənmə sayına görə müasir yeniyetmə və gənc sosial media istifadəçilərində narsisizm formalaşmış olur (dördüncü mülahizə) [15]. Belə ki, qeyri-adekvat yüksək özünüqiymətləndirmə formalaşır və ilk baxışda bəsit görünən rəqəm sayı ilə bəyənilmə duyğusu sonradan şəxsiyyətin deqradasiyasına qədər gətirib çıxara bilər.

Sosial medianın əlbəttə ki, müsbət tərəfləri də var. Sadəcə təqdim etmiş olduğu imkanlardan doğru və qədərində istifadə edildiyində heç bir mənfi təsiri olmur. Müasir dövrümüzdə sosial media idrak tələbatımızı təmin edən ən güclü mənbədir (Wikipedia, elektron jurnallar, elektron kitabxanalar, sosial şəbəkələrdə intellektual bloqlar və s.). Öyrənmək, informasiya almaq (ünsiyyət tələbatı) yeniliklərdən xəbərdar olmaq üçün sosial media rahat və əlverişlidir (üç və altıncı mülahizələr). Çox vaxt sərf etmədən qısa müddətə daha ətraflı və dəqiq məlumat almaq üçün sosial media ən əlverişli üsuldur. Müasir dövrümüzdə uzaq məsafədən xarici ölkələrdə məsafədən təhsil almaq belə rahatlıqla həyata keçirilir. Dünyanın istənilən yerindən insanlarla intellektual fikir mübadiləsi aparmaq, elmi paylaşımara rəy bildirmək və mədəni diskussiya sosial medianın təqdim etmiş olduğu imkanlardır (doqquzuncu mülahizə).

Sosial medianın öyrədici və məlumatlandırıcı tərəfi təqdirolunandır, lakin məlumatlardan doğru istifadə etmək olduqca vacibdir. Dəqiq əsaslı məlumatları mənimsəmək üçün rəsmi və təsdiq edilmiş sosial media saytlarından istifadə etmək lazımdır.

Belə ki, məqalə və ya hər hansısa fərqli formatda olan paylaşım, izləyicilərə təqdim olunan şəkillər, videolar hər biri əvvəlcədən redaktə edilmiş

olur. Artıq yalnız bloqerlər deyil, sadə istifadəçilərdə buna ciddi əhəmiyyət verirlər. Paylaşımı ən gözəl halıyla qüsursuz təqdim etmək əsas məqsədə çevrilir. İzləyicilərə təqdim olunan sadə bir şəkil proqramlar vasitəsilə saatlarla redaktə olunur. Hesabın gözəl görünməsi, göz oxşayan paylaşımlar izləyicilər tərəfindən diqqət görür. Sosial mediada olunan paylaşımlar nə qədər qüsursuzdursa (hətta qeyri-real) bəyənmə sayı da o qədər çox olur (yeddi və səkkizinci mülahizə). Gözoxşayan paylaşımlar izləyici kütləsinin zövqünə xitab edir. Gözəllik anlayışı və bunun ideallaşdırılması ifrat qüsursuzluğun yaranmasına gətirib çıxara bilir (hazırda sosial media perfeksionizmin yaranmasına səbəb ola biləcək əsas amillərdən biri hesab olunur [8]).

İnsanlar real problemlərdən uzaqlaşaraq sosial mediada qüsursuz paylaşımları izləməklə mənəvi rahatlama hiss etdiklərini düşünürlər, lakin bu depressiyanın yaranmasına gətirib çıxara bilir. Sosial mediada “ideallaşdırılmış” iş həyatı, ailə həyatı, “qüsursuz” gözəllik, sanki hər an həyatdan zövq alan, heç bir problemi əks etdirməyən “pozitiv” paylaşımlar izləyici kütləsi tərəfindən təqdir olunur. Motivasiya baxımından belə paylaşımlar gözəl ola bilər, lakin yeniyetmə və gənclər sosial mediada əks olunan bu

ideallaşdırılmış və çox vaxt da həqiqətə uyğun olmayan paylaşımlara meyil edir, real münasibətlərdə yaranan problemləri və həyatı çətinlikləri qəbul edib onları həll etməyi bacarmırlar.

Ən böyük yanıma isə insanların (xüsusən də yeniyetmə və gənclərin) sosial mediada tanınmağı, nümayişkarlığı özünügerçəkləşdirmə ilə qarışdırmalarıdır. Təbii ki, hər kəs üçün özünügerçəkləşdirmə prosesi eyni deyil, fərqli yol və üsullar ilə həyata keçirilir. Lakin sosial mediada hazırda “saxta” özünügerçəkləşdirmə yarışı gedir [26]. Bloqer, influenser və ya sosial media fenomeni olmaqla özlərini təsdiq etməyə çalışırlar. Aşağı özünüqiymətləndirmə, aşağı özünü tənqid etmə və nümayişkarlıq “uğur” qazanmaq hesab edilir. Belə ki, yeniyetmə və gənclərdə yanlış nümunələr alır və sosial mediada tanınmaqla nailiyyət əldə etdiklərini düşünürlər. Təbii ki, bu proses hər zaman mənfi istiqamətdə təsir etmir. Ola bilər ki, şəxsin əlində özünügerçəkləşdirmək üçün yetəri qədər imkanı olmasın. Sosial media öz fikirlərini, bilik və bacarıqlarını nümayiş etmək üçün əlverişli və əlçatan vasitədir. Belə ki, qısa zamanda tanınmaq və kəşf edilmək sosial mediada daha tez baş verir. Belə olan hallarda sosial medianın vasitəçiliyi ilə həqiqi nailiyyətlər əldə edə bilirlər.

NƏTİCƏ

Belə ki, aparılan bir sıra tədqiqatlar da göstərmiş olur ki, müasir dövrimüzdə sosial mediadan istifadə etmək insanların həyatında mühüm yer tutmuşdur. Keçirdiyimiz sorğudan da görmüş oluruq ki, sosial media müasir dövrdə insanların bir neçə tələbatını eyni anda “ödəyə biləcəkləri” rahat və əlverişli mühit hesab olunur. Sosial medianın mənfi təsirləri müsbət təsirlərindən daha çox gözə çarpır. Xüsusən də mənfi təsirlərdən zərər görün yaş qrupuna yeniyetməlik və gənclik yaş dövrü aiddir. Yetkin yaşda insanlar sosial medianın mənfi tərəflərini görmək iqtidarında olsalar da, yeniyetmə və gənclər təəssüf ki, bunu görməkdə çətinlik çəkirlər.

Texnologiya əsrində təbii ki, gənclərə istifadə qadağası qoymaq doğru olmazdı. Yeniyetmələr və gənclər bu sahədə maarifləndirilməli, sosial medianın müsbət və mənfi tərəfləri ətraflı şəkildə izah edilməlidir. Onlara sosial mediada hesabın doğru tərtib edilməsini izah etmək lazımdır. Yeniyetmə və gənclərin psixi sağlamlıqlarını qorumaq üçün psixoloqlarla birlikdə sosial media menecerləri, İT mütəxəssisləri və bloqlər tərəfindən təlimlərin təşkil edilməsi məqsədəuyğundur. Belə olan halda yeniyetmə və gənclər sosial mediada hesabın düzgün hazırlanmasını, idarə olunma-

sını öyrənmiş olacaqlar. Yeniyetmə və gənclərin psixoloji sağlamlıqları və kiber təhlükələrdən qorunmaları üçün müasir dövrdə bu sahədə aparılan tədqiqatlara və maarifləndirmə işlərinə ehtiyac var.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B.H., Əliyeva K.R., Cabbarov R.V., Mustafayev M.H. Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsində özünüdərkətmənin rolu. // Psixologiya jurnalı (№1). Bakı, 2007, s. 3-14
2. Mütəllimzadə A.S. “Olum, ya ölüm, budur məsələ”// Psixologiya jurnalı (№4). Bakı, 2018, s. 11-29
3. Cayık S. Zuckerberg’in fəndi Maslow’u yəndi. // Yeşilay dergisi. Ocak ayı, 972 say. İstanbul, 2015, 88 s.
4. Bälter O. Electronic mail in a working context. Doctoral thesis. Royal Institute of Technology in Stockholm. Sweden, 1998, 237 p.
5. Bragazzi N.L., Del Puente G. A proposal for including nomophobia in the new DSM-V. // Psychology research and behavior management, №7. UK, London, 2014, p. 155-160
6. Convention on the Rights of the Child (54 Article). Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly

- resolution 44/25 of 20 November 1989 entry into force 2 September 1990, in accordance with article 49
7. Frankl V.E. Self-transcendence as a human phenomenon. // *Journal of Humanistic Psychology*, 6(2). University of Vienna Medical School. Austria, Vienna, 1966, p. 97-106
  8. Hellmann E. Keeping Up Appearances: Perfectionism and Perfectionistic Self-Presentation on Social Media. Scholarly and Creative Work from DePauw University. Student research. USA, Indiana, 2016, 50 p.
  9. Heylighen F. A cognitive-systemic reconstruction of Maslow's theory of self-actualization. // *Free University of Brussels. Behavioral Science (Volume 37-January)*. Belgium, Brussel, 1992, p. 39-57
  10. Huang Y. Supporting Meaningful Social Networks. Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy. University of Southampton. UK, Hampshire, 2009, 156 p.
  11. Mahmood O.T. United Nations Convention on the Rights of the Child 1989. November 20, 2015, 34 p.
  12. Martin H.M. Child and Adolescent Mental Health. Open access peer-reviewed Edited Volume. Heidelberg University. Germany, Heidelberg, 2017, 218 p.
  13. Roberts J.A., Yaya L.H.P., Manolis C. The invisible addiction: Cell-phone activities and addiction among male and female college students. // *Journal of Behavioral Addictions*. 3(4). Akademia Kiado. Hungary, Budapest, 2014, p. 254-265
  14. Robotham D. Sleep And Mental Health: Your Guide To Today's Mental Health Issues. Mental Health Today. UK, 2011, p. 21-23
  15. Taylor M.W. Narcissism and Social Networking Sites: The Act of Taking Selfies Strategic Communications. // *The Elon Journal of Undergraduate Research in Communications (Volume 6, №1)*. USA, North Carolina, 2015, p. 5-12
  16. <https://www.cbsnews.com/news/alabama-study-75-percent-of-homeless-youth-on-twitter-facebook/>
  17. <https://psyfactor.org/news/chinadead.htm>
  18. <https://www.vesti.ru/article/1790315>
  19. <https://www.newsru.com/hitech/03feb2012/twdeath.html>
  20. https://www.youtube.com/watch?v=frX5dc8MZ4I&ab_channel=TEDxTalks
  21. <https://medium.com/@swicaid/history-of-the-power-bank-262684b706a6>
  22. <https://eksisozluk.com/yemek-yemeyi-unutmak—242892?p=3>

-
23. [https://eksisozluk.com/bazen-yemek-yemeyi-unutuyorum – 2746913?p=2](https://eksisozluk.com/bazen-yemek-yemeyi-unutuyorum-2746913?p=2)
24. <https://www.uludagsozluk.com/k/yemek-yemeyi-unutmak/>
25. <https://usa.kaspersky.com/resource-center/threats/children-photos-and-online-safety>
26. https://www.youtube.com/watch?v=9l9mm6gFYn0&ab_channel=BebarBilim
27. <https://donaldclarkplanb.blogspot.com/2012/04/maslow-1908-1970-hierarchy-of-needs-5.html>
28. <https://fitisafeministissue.com/2015/07/22/forgetting-to-eat/>

THE IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON PERSONAL SELF-REALIZATION

Ayten Mutallimzade

ABSTRACT

Nowadays, social media offers people more options than real life. Due to its ease and accessibility, the virtual environment, which in a short time “satisfies” the desires of people, arouses interest and makes everyone addicted. We analyze social media based on the theory of A.Maslow, social networks are adapting and developing to a hierarchical model of needs by manipulating people in this way. Many bloggers, social media representatives and especially influencers use the needs of people as an opportunity and financially benefit from the benefits of many users. The rise of social media today can be a positive development. However, awareness raising efforts are needed to ensure cybersecurity and reduce the negative impact of social media.

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 09 sentyabr 2020-ci ildə daxil olmuşdur

YENİYETMƏLƏRİN MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA SOSIAL MÜHİTİN VƏ VALİDEYNLƏRİN ROLU

Aydan Əbdülbağiyeva

BDU-nun Psixologiya kafedrasının dissertantı

Zahid Xəlilov küçəsi – 23. indeks: AZ 1148

E-mail: ayaapril@yandex.ru

Açar sözlər: *yeniyetmə, mənəviyyatın inkişafı, emosiyalar, sosial təcridolunma, mənəvi dəyərlər, valideyn-yeniyetmə münasibətləri*

Keywords: *adolescent, moral development, emotions, social isolation, moral values, parent-adolescent relationships*

GİRİŞ

“Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, milli-mənəvi dəyərlərimiz əsasında tərbiyələnməlidir, tariximizi, dilimizi, milli ənənələrimizi, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz... Bu gün mənəvi tərbiyə, bəlkə də, keçmiş illərdən daha çox lazımdır”. [2]

Mənəviyyat dedikdə, insanın öz həyatını nəyin doğru və ya yanlış, yaxşı və ya pis olmasına dair qərarlarını müəyyən edən bir sıra prinsiplərə əsasən formalaşdırması başa düşülür [21].

Ətraf aləmə zahiri münasibəti və özünəməxsus daxili xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən insanın mənəviyyatının əsası irsi amillərlə şərtlənsə də, əsasən, sosial-mənəvi mühitin təsiri ilə forma-

laşır. Burada insanın böyüdüüyü ailə mühiti, inkişaf etdiyi təbii və sosial mühit, yaşadığı ictimai-tarixi dövr, ümumilikdə cəmiyyətin mədəni-mənəvi həyatı mühüm rol oynayır [1].

Yeniyetmələr koqnitiv, emosional və sosial istiqamətdə özünü inkişaf etdirdikcə, onların mənəviyyat anlayışı genişlənir. Onların davranışları isə dəyərləri və inancları ilə daha çox uyğunlaşır. Buna görə də mənəvi-əxlaqi inkişaf bu rəhbər prinsiplərin təkamülünü əks etdirir və onların gündəlik həyatda tətbiq edilməsi qabiliyyətini təsvir edir [21].

Emosiyalar inkişaf prosesində mənəvi qiymətləndirmə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir [14]. Emosiyalar sosial qarşılıqlı təsirlərə verilən reaksiyanı seçərkən, keçmiş təcrübələri

xatırlayarkən, sosial ipucuları oxuyarkən vacib informasiyalar verir [3].

Yeniyetməlik dövründə həmyaşıdların konteksti daha vacib olduğu üçün yeniyetmələr əxlaqi və emosional əqli nəticələri, mənəvi cəhətdən vacib olan qərarların qəbulunda qrupun identikliyi və qrupa liderliyi əsas götürərək kompleks şəkildə müqayisə edirlər [11].

Yeniyetmələr öz mədəni dəyərlərini evdə, məktəbdə, kütləvi informasiya vasitələrində gördükləri modellər əsasında inkişaf etdirirlər. Bu müşahidələr mənəvi düşüncələrə və davranışlara təsir göstərir.

Körpələrin empatiya və simpatiya nümayiş etdirdikləri və 14 aylığa qədərki dövrdə ortaq hədəfləri olan həmyaşıdları və böyükləri ilə əməkdaşlıq etdiyi müşahidə olunmuşdur [18]. Kiçikyaşlı uşaqlarda onların ailələri, mədəniyyətləri və dinləri mənəvi qərarların qəbuluna olduqca güclü təsir göstərir. Tədqiqatlar göstərir ki, kiçikyaşlı uşaqlar mənəvi davranışı günahkarlıq hissi, qorxu, təşviş kimi neqativ emosiyalar vasitəsilə başa düşürlər [7]. Həmçinin təkcə mənfi emosiyalar deyil, bütün emosiyaların geniş spektri sosial, emosional və mənəvi inkişafı üçün vacibdir [5], [16]. Beləliklə, həm müsbət, həm də mənfi emosiyaların uşaqların həyatında və onların əxlaqa yiyələnməsində əhəmiyyəti aydın sübut olunur.

Erkən yeniyetməlik dövründə isə uşağın həmyaşıdları daha təsirli rol oynayır [13]. Dostlar yeniyetmələrin həyatında daha böyük rol oynadığı üçün həmyaşıdlarının təzyiqi onlara çox güclü təsir göstərə bilər. Bununla yanaşı, yeni düşüncə qabiliyyəti yeniyetmələrə qaydaların, sadəcə olaraq, digər insanlar tərəfindən yaradıldığını düşünməyə vadar edir. Nəticədə yeniyetmələr valideynlərin, məktəbin, hökumətin və digər ənənəvi qurumların (institutların) mütləq səlahiyyətlərini şübhə altına almağa başlayırlar [17].

Yeniyetməliyin son dövrlərində əksər yeniyetmələr daha az üsyankar olurlar. Bu, onların öz şəxsiyyətini, inanclar sistemini və həyatdakı mövqeyini müəyyənləşdirməyə başlaması ilə bağlıdır. Mənəvi inkişafın ən yüksək səviyyəsinə çatmış bəzi yeniyetmələrdə öz əxlaq kodeksinə həvəs yaranır. Onlar bu məqsədlə mənəvi inanclarını nümayiş etdirən fəaliyyətlərdə iştirak edə bilirlər. Məsələn, kollecin (məktəbin) bəzi şagirdləri etirazlar təşkil edə və iştirak edə bilər, digər şagirdlər isə vacib hesab etdikləri etik prinsipləri təbliğ edən layihələrə könüllü şəkildə vaxt ayıra bilirlər [21].

Yeniyetməlik dövründə həm də bu və ya digər qrupa güclü mənsubluq hissi formalaşır. Bu hiss yeniyetmələrdə ədalət və bərabərlik prinsiplərini inkişaf etdirir [12].

Yeniyyətmələr sosial təcrid olunmağa qərar verdikdə və ya digərlərinin uzaqlaşmasını qiymətləndirdikdə, onlar özlərinin affektiv təcrübələrini, emosiyalarının sosial-idraki atributlarını və digər insanların niyyətini, eləcə də özünün mənəvi mülahizə bacarığını inteqrasiya edir [3]. Yeniyyətməlik dövrü müntəzəm olaraq qrupa uyğunlaşma dövrü kimi xarakterizə olunsada [15], tədqiqatlar göstərir ki, qrup üzvünə çevrildikdə, gənclər təcrid olunmanın sosial və emosional nəticələrini zamanla daha yaxşı dərk edir [8], [9]. Beləliklə, onlar təcrid olunmanı mənfi hal kimi qiymətləndirirlər [10].

Yeniyyətmələrin inkişafının əsas aspektlərinə daha yüksək tənqidi düşünmə, problemlərin həlli və qərarların qəbuluna təşviq edən müsbət vərdişlər və düşüncə tərzini, insanlar arasında birlik və ahəngi qorumaqla gündəlik həyatı tənzimləyən ümumqəbul edilmiş etik prinsiplər kimi mənəvi dəyərlər daxildir [4].

Hazırda etik və ya mənəvi-əxlaqi problemlər elmi-texniki fəaliyyət və tərəqqi qədər vacibdir. Elm və texnologiya bizə təbii və bəşəri həqiqətlər haqqında sistemətik məlumatlara sahib olmağa və maddi həyat şərtlərimizi yaxşılaşdırmağa imkan verir. Elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı real həyatda yüksək nailiyyətlərə, mütərəqqi dəyişikliklərə yol açsa da, bu prosesin cəmiyyətin mədəni inkişafına,

əxlaqi-mənəvi dəyərlərə müəyyən təhlükə meyilləri də özünü qabarıq göstərir [1]. Şübhəsiz, bugünkü gənc nəsildə mənəvi dəyərlər kifayət qədər olmaya bilər. Gənclər və ya yeniyyətmələr bizim gələcəyimizdir, buna görə də xüsusilə cəmiyyətin bu mühüm təbəqəsi arasında mənəvi dəyərlərin kifayət qədər olmaması ciddi problem hesab edilir [19].

Yeniyyətmələrdə mənəvi-əxlaqi dəyərlərin olmamasının əsas səbəbi onların ailədaxili nizamsızlığı ilə bağlıdır. Çünki ailə mənəvi böhranların əsas amilidir. Yeniyyətmələr mənəvi dəyərlərə ailədə yiyələnirlər. Ailə daxilində qeyri-stabillik olduqda, valideynlər öz problemləri ilə və ya əmək fəaliyyəti ilə məşğul olması, yaxud bu kimi hər hansı səbəbdən öz övladlarına emosional olaraq uzaq davranmışda, mənəvi dəyərlərin tətbiqi prosesi pozulur və mürəkkəbləşir.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, qloballaşma prosesinin baş verməsindən sonra iqtisadi və sosial sistemdə baş verən dəyişikliklər yeniyyətmələrin əxlaqi inkişafına öz mənfi təsirini göstərir.

Qloballaşma yalnız karyeraya yönəlmiş şüurun, erkən cinsi yetkinliyin, gec yaşda həyata keçirilən evliliklərin və digər amillərin daxil olduğu keçid dövrünü əhatə edir. Cəmiyyətdə yeniyyətmələrə valideynlərindən olduğca fərqli şəkildə yaşamaq imkanları

yaradan dəyişikliklər baş verir. Onlar yeniyetməlik dövründə valideynlərinin fikirlərindən və təkliflərindən asılı olmayaraq hər hansı bir şeyi edəcəklərini və ya öz zövqləri üçün hər şeyi sınıya biləcəklərini düşünürlər.

Bu çətin mərhələdə valideynlərin və müəllimlərin rolu növbəli şəkildə olmalıdır. İtaət və iyerarxiya yaratmaq əvəzinə, böyüklər və yeniyetmələr arasında əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq mövcud olmalıdır. Bu mənada vurğulamaq lazımdır ki, yeniyetmələrlə valideynləri arasındakı yaxınlıq nə qədər çox olarsa, mənəvi dəyərlər də bir o qədər yüksək olar. Bəzi hallarda, məktəb və müəllimlərdən yeniyetmələrdə müşahidə olunan artıq çəki, siqaret çəkmək, yalan danışmaq, cinsi istək və azyaşlıların alkoqollu içkiləri istifadə etməsi kimi mənəvi deqradasiya məsələlərini də həll etmələri gözlənilir. Bütün bunlar valideynlərin uşaq tərbiyəsində yol verdikləri məsuliyyətsizlik və böyük uğursuzluqların olmasına işarə edir. Onlar, sadəcə olaraq, öz məsuliyyətlərini rəhbər (nəzarət edən) müəllimlərə ötürürlər. Halbuki bu hər iki tərəfin ortaq məsuliyyəti olmalıdır. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün bir sıra tədbirlər tətbiq edilə bilər. Bunlardan bir neçəsinə nəzər salaq [19]:

Valideynlərin qarşılıqlı əlaqəsi. Yeniyetmənin həyatına ən çox valideynlər təsir göstərir. Yeniyetmələr

əsas davranış və həyatı dəyərlərini valideynlərindən öyrənirlər. Qaydalara əməl edilməməsi səbəbindən verilən cəzalar yeniyetmələrdə mənəvi mühakimənin yalnız bir hissəsini yaradır. Əslində isə yeniyetmələr həyatı şəxsi təcrübələrinə (nümunələrinə) əsasən öyrənirlər, yəni hansı evdə, necə bir ailədə yaşamaqlarından asılı olmayaraq, onlar mənəvi-əxlaqi qərarları qəbul etdikləri kimi formalaşdıracaqlar.

Yeniyetmələr ailə mühitində və cəmiyyətdə özlərini təhlükəsiz hiss etdikdə və ya ədavətin, qəddarlığın olmadığı qarşılıqlı münasibətlər gördükdə, daxilən möhkəm mənəvi təmələ çevrilən güclü mənlik hissi formalaşdırırlar. Lakin onlar normal həyat tərzlərinə zidd olan, şiddətə bənzər hadisələr gördükdə və ya yaşadıda instinktiv olaraq həyat tərzinin səhv olduğunu başa düşürlər. Öz mənəvi prinsiplərinin, eləcə də bu mənəvi prinsiplərə riayət etməklə əldə edilən gözləntilərin və mükafatların müzakirəsinə vaxt sərf edən valideynlər, adətən, övladlarına mənəvi-əxlaqi səviyyəni özlərində olduğu kimi qorumağı daha yaxşı öyrədirlər.

Rol modellərinin qarşılıqlı əlaqəsi. Valideynlər, müəllimlər və digər rol modellərlə yanaşı, məktəblər də gələcək nəslin mənəviyyatının formalaşmasında əsas rol oynayır. Onlar dürüstlük, vicdanlılıq və mərhəmət (şəfqət) kimi xüsusiyyətləri və bu xarakterik cizgiləri

nümayiş etdirən müəllimləri yüksək qiymətləndirirlər. Avraam Linkoln qeyd etmişdir ki, “Siz çox ucadan danışdığınıza görə mən sizin dediklərinizi eşitmirəm”. Həm müəllimlərin, həm də valideynlərin uyğunsuzluğu və riyakarlığı yeni yetmənin mənəvi inkişafına ciddi zərər vura bilər.

Digər rol modelləri də yeni yetmənin həyatına özü də bilmədən təsir edə bilər. Kütləvi informasiya vasitələri yeni yetmələr və onların rol modelləri arasında birbaşa, bəzən isə qeyri-dəqiq əlaqə yaradır. Çox zaman rol modelləri yersiz (onlara yaraşmayan) danışır və ya hərəkət edir, lakin yeni yetmə bu hərəkətləri və ya sözləri yalnız onları dəstəklədiyinə görə məqbul sayır. Yeni yetmələrin mənəvi inkişaflarını ən yaxşı şəkildə formalaşdırmaq üçün onların uyğun rol modelləri seçmələrində müəyyən nəzarətə ehtiyac vardır [19].

Sosial qarşılıqlı əlaqələr. Yeni yetmələr tamhüquqlu yetkinə çevrilə bilmək üçün müxtəlif sosial qarşılıqlı fəaliyyət formalarına ehtiyac duyurlar. Bunlara digər böyüklərlə, ailə üzvləri ilə və onlardan böyük və kiçik digər uşaqlarla qarşılıqlı əlaqələr daxildir. Hər bir qarşılıqlı təsir yeni yetmənin mənəvi cəhətdən məqbul hesab etdiyi şeylərə dair əvvəlcədən düşündüyü fikirləri gücləndirir və ya aradan qaldırır. Əksər yeni yetmələr özlərini cəmiyyətin bir hissəsi kimi hiss etmək

və ona uyğunlaşmalarına kömək edəcək sosial şərtləri sürətli şəkildə öyrənmək istəyirlər. Yeni yetmələr başqaları ilə ünsiyyət qurmaqla, hərəkətlərini sınaqdan keçirməklə və ya səhvetmə yolu ilə davranışını həmin vəziyyətə uyğun tənzimləməyi də öyrənirlər.

Ümumiyyətlə, yeni yetmələrə mənəvi dəyərlərin aşılınması uşağın doğulduğu andan etibarən başlanması vacib olan fasiləsiz prosesdir. Yeni yetmələr yaşadıkları mühitdə, ailədə baş verənləri izləyir və eşidirlər, ona görə də, böyüklər öz davranışlarına diqqətlə yanaşmalıdırlar. Yeni yetmələr sevmədiyi şeyi etdikdə və ya dedikdə və ya hər hansı uyğunsuz sözü istəmədən söylədikdə valideynlər və müəllimlər onlara nəyin səhv, nəyin doğru olduğunu izah etməyə davam etməlidirlər.

Günümüzün yeni yetmələri sağlamlığı, azadlığı, özünə hörməti (əsas dəyərlər) və şərəfi, sevgi və ya qabiliyyəti (instrumental dəyərlər) yüksək qiymətləndirirlər [4]. Onlar arasında instrumental dəyərlər baxımından böyük fərqlər vardır. Eyni zamanda yeni yetmə qızlar sərbəstlik, sevgi və dürüstlüyə, yeni yetmə oğlanlar isə şərəf, saflıq və faydalılığa önəm verirlər [4].

Bir qayda olaraq, xeyirxahlıq, səbir, şəfqət, rəğbət, paylaşmaq, böyüklərə hörmət, məsuliyyət hissi və verilmiş hüquqları aşmamaq kimi xüsusiyyətlər

yeniyyətləri düzgün yolda saxlamaq üçün kiçik yaşlarından onların zehinlərinə həkk edilməli və dərin kök salmalıdır. Təəssüf ki, bəzi yeniyyətlərin həyat təcrübələri onların mənəvi inkişafına mane ola bilər. Bu yeniyyətlər, məsələn, fiziki, emosional və ya cinsi istismar; ailənin hər hansı üzvünün və ya yaxın dostunun ölümü; hər hansı şiddət halının şahidi olmaq kimi travmatik təcrübələr yaşamış ola bilər. Bu kimi təcrübələr onları dünyanı ədalətsiz və haqsız olaraq qəbul etməyə vadar edə bilər. Yaxud da böyüklərin digərlərinin hüquqlarına və rifahına məhəl qoymadan haqsız qərarlar verdiyini müşahidə etmək, yeniyyətlərdə cəmiyyətin əksinə olan inanc və dəyərlərin inkişaf etməsinə gətirib çıxara bilər. Bu yeniyyətlər mənəvi kompas olmadan heç vaxt öz potensiallarını tam aşkar edə bilməz və digər insanlarla səmərəli münasibətlər qurmaqda çətinlik çəkə bilərlər. Beləliklə, valideynlər mənəvi-əxlaqi inkişaf prosesini mürəkkəb hesab etsələr də, bu addımın övladlarının rifahı və maksimum müvəffəqiyyəti üçün vacib olduğunu unutmamalıdır [21].

Əxlaqi mühakimələrin və emosiyaların yaranması. Yeniyyətlərin digər insanların emosional vəziyyətini qiymətləndirməsi və sosial qarşılıqlı təsirlərin və ya mənəvi pozğunluqların nəticələrini əvvəlcədən təxmin etməsi mənəvi-əxlaqi inkişafın açarıdır. Bu

emosional mülahizələr ədalət və hüquq məsələlərinə aid edilir. Yetkinlik dövründə emosiya və mühakimələr arasındakı əlaqəni anlamaq üçün əsas elementləri, daha doğrusu, yeniyyətlərdən əvvəlki mənəvi əsasları anlamaq vacibdir. Kiçik yaşlarından şəfqət və rəğbət hissinin olması həm emosiyaları, həm də mühakiməni əhatə edən əxlaq komponentinə çevrilir [6].

Yeniyyətlərdə daha yaxşı mənəvi-əxlaqi dəyərlər inkişaf etdirmək və səhvləri düzgün şəkildə qəbul etməyi öyrətmək üçün nə etməliyik?

Yeniyyətlərin başqalarına hörmət və şəfqət göstərməsi, onların dürüst, ləyaqətli və düşüncəli olması, öz prinsiplərini qoruması, digər insanlarla əməkdaşlıq etməsi və məsuliyyətlə davranması, onların düzgün mənəvi seçim etməsi arzuolunandır. Yeniyyətlərin dəyərlərini təbliğ (təşviq) etmək üçün mükafatlar çoxdur: yəni güclü, nizamlı və müsbət dəyərlərlə böyüyən yeniyyətlər daha xoşbəxt olur, məktəbdə daha yaxşı oxuyur və onların cəmiyyətə töhfə vermək ehtimalı daha yüksəkdir.

Valideynlər yeniyyətlərlə müsbət dəyərlər və onların nə üçün vacib olduğu barədə danışmalıdır. Yeniyyətlər akademik mühitdə olduğu kimi, insanlararası münasibətlərdə də yaxınlarına sevgi, həqiqəti söyləmək və dürüst olmaq, digərlərinin şəxsiyyətinə və fikirlərinə hörmət etmək və

öz qərarlarına görə məsuliyyət daşımaq kimi dəyərlərlə böyüməlidirlər.

Valideynlər övladlarının pisə qarşı yaxşı olmasında və ya düz ilə səhvi ayırmasında, sözü ilə əməlinin uzlaşmasında vacib rol oynayırlar.

Bu gün yeniyetmələr üçün ən böyük təhlükələrin çoxu valideyn tərəfindən yaradılır. Valideyn tərəfindən yeniyetmələrə nümayiş olunan içkili halda avtomobil sürmək, siqaret çəkmək, narkotikdən istifadə etmək, əxlaqsızlıq, işə qarşı məsuliyyətsizlik kimi davranışlar zamanla yeniyetmələrin bu davranışları təkrarlamasına səbəb olur. Valideynlər övladlarına seçimlərinin potensial risklərini və nəticələrini yalnız yaxın gələcək üçün deyil, bütün həyatı boyu başa düşmələrinə kömək etməlidirlər.

Xoşbəxtlikdən, əksər yeniyetmələr valideynlərinin dəyərlərini olduqca yüksək hesab edirlər. Valideynin prioritetləri və prinsipləri, eləcə də yaxşı davranış nümunələri yeniyetmələrə, digər yollar aldadıcı olduqda belə, düzgün yolu seçməyi öyrədə bilər. Valideynlər üçün yeniyetmələrə yüksək mənəvi dəyərləri aşılamaqda yardım edəcək bəzi yollara daxildir [20]:

Valideyn hər hansı mürəkkəb işi yerinə yetirməyə davam etdikdə, yeniyetmə də ev tapşırıqlarını və ev işlərini bitirməyə daha çox səy göstərəcək.

Valideyn hər hansı bir yarışmada məğlub olmağı lütfkarlıqla qəbul

etdikdə, yeniyetmə də qazanmağın hər şey olmadığını başa düşə bilər.

Yeniyetmə valideynlərinin bir-birinə hörmətlə yanaşdığını gördükdə, böyük ehtimalla, o bu halı öz münasibətlərində və evliliyində də nümayiş etdirə bilər.

Yeniyetmə valideynlərinin müxtəlif irq və dini inanlı insanlara hörmət etdiyini hiss etdikdə, çox güman ki, bütün digər irqlərə və inanclara malik insanlarla dostluq etməyə hazır olacaqdır.

Valideyn ümitsizliyi həyatın bir hissəsi kimi qəbul edib özünü ələ alaraq işinə davam edirsə, yeniyetmə də bir çox işlərdə məhz bu cür davranır.

Valideyn öz səhvlərinə gülə bilirsə, yeniyetmənin də öz çatışmazlıqlarını qəbul etməsi ehtimalı daha yüksəkdir.

Valideyn magistral yolda hərəkət etməzdən əvvəl alkoqola yox dedikdə, yeniyetmə də bunu nəzərə alır.

Valideynin pula və maddi rifaha baxış tərzini də yeniyetmənin bu məsələyə münasibətini formalaşdırmağa bilər. Valideyn digər insanların rifahını avtomobillər, evlər, mebellər, bahalı geyimlər və sair qiymətli əşyalar baxımından qiymətləndirdikdə, yeniyetmə də bu cür münasibət göstərəcəkdir. Yeniyetmələrin ehtiyaclarını ödəməklə, bəzi istəklərindən yayındırmaq üçün onlara rəhbərlik etmək eyni dərəcədə vacibdir.

Yeniyetmələr üçün pul vəsaitinin ayrılması onların pulun dəyərini anla-

ması üçün ən yaxşı üsullardan biridir. Amma valideyn bu halda öz ehtiyatlarını, yeniyetmənin yaşını və bu pulun hansı xərclər (yemək, geyim, kilsə ianələri, əyləncə və s.) üçün sərf edilməsinə əsaslanaraq nə qədər pul ayıracağına qərar verməlidir. Bu pul vəsaiti yeniyetməyə qənaət etməyi və pulu ağıllı şəkildə idarə etməyi öyrənməkdə kömək edə bilər.

Təbii ki, valideynlər yeniyetmələrə öz dəyərlərinə və dini inanclarına uyğun göstərişlər vermək istəyirlər. Valideynlər daha vacib olan amillərin əvəzinə, həyatın həqiqətləri barədə məlumat verməkdə daha maraqlıdırlar: yəni cinsi münasibətdə yer alan mənəvi dəyərləri barədə. Valideynlər öz dostlarının və digər valideynlərin dəstəyinə arxalan-

dıqda, övladlarını mənəvi dəyərlər barədə düzgün istiqamətləndirmək daha sadə olur. Əksər valideynlər bunun üçün dini qurumlardan da dəstək alır.

Bir çox valideynlər yeniyetmə övladlarını tərbiyə edərkən bəzi mərhələlərdə özlərini incidir və ruhdan düşürlər. Onlarda “Uşağımın bu qədər axmaq və rəhmsiz bir şey etdiyinə inana bilmirəm. Mən nədə səhv etdim?” kimi özünügünahlandırma halları müşahidə olunur. Yeniyetmə bəzi hallarda (mütəmadi olmamaq şərti ilə) əvvəlkindən fərqli davrandıqda, panika üçün heç bir səbəb yoxdur. Mənfi davranış müəyyən edilməli və aradan qaldırılmalıdır. Amma bu zaman valideyn öz yeniyetməlik dövrünü yaxşı yadına salmalıdır [20].

NƏTİCƏ

Beləliklə, istər təhsil sistemi, istərsə də yeniyetmələrin mədəni-mənəvi həyatı elə bir mühit yaratmalıdır ki, bu mühitin xarici təsirlərə qarşı reaksiya qabiliyyəti güclü olsun. Yəni yeniyetmə ilə xarici təsir arasında qoruyucu bir sahə olmalıdır. İnsanla mədəni-mənəvi mühit arasında qoruyucu sahədə boşluqlar olduqda yad təsirlər yaddaşa təsir edir. Bu zaman dünyagörüşü aşağı səviyyədə olanlar, zəif iradəlilər, əxlaqi-mənəvi dəyərlərdən uzaq olanlar asanlıqla bu təsirlərə boyun əyirlər. Bununla əlaqədar olaraq

gənc nəslin əxlaqi-mənəvi inkişafının, milli özünüdərk hissəsinin səviyyəsini, iradi qabiliyyətlərini yüksəltmək istiqamətində aparılan işlər sistemli şəkildə yerinə yetirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev P., Əhmədov H. Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi. Bakı: Təhsil, 2006
2. Heydər Əliyev. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumundakı nitqi // Azərbaycan qəzeti, 6 fevral, 1996.

3. Arsenio WF, Lemerise EA. Aggression and moral development: Integrating social information processing and moral domain models. *Child Development*. 2004;75:987–1002.
4. Claudia SĂLCEANU, 2014. “Thinking Style and Moral Values in Adolescence,” *Logos Universalitate Mentalitate Educatie Nouitate – Sectiunea Stiinte Sociale/ Logos Universality Mentality Education Novelty - Section: Social Sciences*, Editura Lumen, Department of Economics, vol. 1, pages 140-148, December.
5. Dunn J. Moral development in early childhood and social interaction in the family. In: Killen M, Smetana JG, editors. *Handbook of moral development*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates; 2006. pp. 331–350.
6. Eisenberg, N.; Spinard, TL.; Sadovsky, A. Empathy-related responding in children. In: Killen, M.; Smetana, JG., editors. *Handbook of moral development*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates; 2006. p. 517-549.
7. Hastings PD, Zahn-Waxler C, McShane K. We are, by nature moral creatures: Biological bases of concern for others. In: Killen M, Smetana JG, editors. *Handbook of moral development*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates; 2006.
8. Horn S. Adolescents’ reasoning about exclusion from social groups. *Developmental Psychology*. 2003; 39:71–84.
9. Horn SS, Szalacha LA, Drill K. Schooling, sexuality, and rights: An investigation of heterosexual students’ social cognition regarding sexual orientation and the rights of gay and lesbian peers in school. *Journal of Social Issues*. 2008; 64(4):791–813. doi: 10.1111/j.1540-4560.2008.00589.x.
10. Killen M, Henning A, Kelly MC, Crystal D, Ruck M. Evaluations of interracial peer encounters by majority and minority US children and adolescents. *International Journal of Behavioral Development*. 2007;31(5):491–500. doi: 10.1177/0165025407081478.
11. Killen M, Hitti A, Mulvey KL. Social development and intergroup relations. In: Simpson J, Dovidio J, editors. *APA Handbook of Personality and Social Psychology, Vol 2: Interpersonal Relations and Group Processes*. Washington, D.C.: APA Press; in press.
12. Killen M, Rutland A. *Children and social exclusion: Morality, prejudice, and group identity*. New York, NY: Wiley/Blackwell Publishers; 2011.
13. Rhodes M, Brickman D. The influence of competition on

- children's social categories. *Journal of Cognition and Development*. 2011;12(2):194–221. doi: 10.1080/15248372.2010.535230.
14. Shaw LA, Wainryb C. When victims don't cry: Children's understandings of victimization, compliance, and subversion. *Child Development*. 2006;77:1050–1062.
15. Smetana JG. *Adolescents, families, and social development: How teens construct their worlds*. New York, NY: Wiley/Blackwell; 2011.
16. Thompson RA, Meyer S, McGinley M. Understanding values in relationships: The development of conscience. In: Killen M, Smetana JG, editors. *Handbook of moral development*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates; 2006. pp. 267–297.
17. Vera-Estay, E. Dooley, J.J. & Beauchamp, M.H. (2014). Cognitive underpinnings of moral reasoning in adolescence: The contribution of executive functions. *Journal of Moral Education*, 44 (1), 17-33.
18. Warneken F., Tomasello M. Altruistic helping in human infants and young chimpanzees. *Science*. 2006;311(5765):1301–1303. doi: 10.1126/science.1121448.
19. <https://www.dailyexcelsior.com/moral-values-among-adolescents>
20. <https://www2.ed.gov/parents/academic/help/adolescence/partx5.html>
21. <https://www.mentalhelp.net/adolescent-development/morality/>

THE ROLE OF SOCIAL ENVIRONMENT AND PARENTS IN FORMING OF ADOLESCENTS' MORAL VALUES

Aydan Abdulbaqiyeva

ABSTRACT

The article emphasizes the importance of moral values in the process of developing adolescents. At present, as youths' cognitive, emotional, social development continue to mature, their understanding of morality expands and their behavior becomes more closely aligned with their values and beliefs. Therefore, moral development describes the evolution of these guiding principles and is demonstrated by the ability to apply these guidelines in daily life. Adolescents are receptive to their culture, to the models they see at home, in school and in the mass media. Adolescents' evaluations of

others' emotional states and anticipations of the effects of social interactions or moral violations are key to moral development, as these emotional judgments pertain to issues of fairness, justice, harm, and rights. Fortunately, most children share the values of their parents about the most important things. The priorities and principles of parents and the example of good behavior can teach young teens to take the high road when other roads look tempting.

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 16 sentyabr 2020-ci ildə daxil olmuşdur

MÜƏLLİMLƏRİN ŞƏXSİ VƏ PEŞƏKAR ÖZÜNÜREALLAŞDIRMASININ SƏVİYYƏLƏRİ VƏ KOMPONENTLƏRİ

Fəhratlı Satibə,

Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi

E-mail: Cobanzade84@mail.ru

Açar sözlər: peşə fəaliyyəti, peşəkar özünüreallaşdırma, yaradıcı potensial, interpretasiya, status

Keywords: professional activity, professional self-realization, creative potential, interpretation, status

GİRİŞ

Peşəkar özünüreallaşdırma həyatda öz müqəddəratını təyin etmənin ayrılmaz hissəsidir. O bütün sosial gedişatın müasir inkişafı ilə şərtlənən mürəkkəb vəzifələri həll etmək üçün şəxsiyyətin şəxsi ehtiyaclarının və mənafeələrinin qarşılıqlı uyğunlaşmasını nəzərdə tutur. Şəxsiyyətin peşəkar özünüdərkli həyatın əhəmiyyətli bir dövrünü əhatə edən mürəkkəb və uzunmüddətli bir prosesdir.

Özünüreallaşdırma prosesi çox vaxt müəllim şəxsiyyətinin müxtəlif münasibətlər kontekstində, onun fəaliyyətə münasibətləri aspektində tədqiq edilir. S.M.Markova görə, “peşəkar fəaliyyətdə maksimal özünüreallaşdırmanın daxili gücü peşə vasitələrinin özünüinkişafı, qabiliyyət və imkan-

ların dərk edilməsi, peşəkar fəaliyyətin fərdi üslubunun möhkəmləndirilməsi və formalaşdırılması yolu ilə həyata keçirilir” [4,112].

Bir tərəfdən özünüreallaşdırma özünüinkişaf, fəal proses kimi, digər tərəfdən isə inteqral, şəxsi keyfiyyət kimi nəzərdən keçirilir. Özünüaktuallaşdırmanın ən mühüm funksiyası şəxsiyyətin dəyər-fikri yönəlişliyidir. A.A.Derkaç özünü aktuallaşdırma və özünüreallaşdırma fenomenlərini qabiliyyət və talantların, yaradıcı potensialın həyata keçirilməsinə tələbat kimi xarakterizə edir [3].

Bu baxımdan özünüreallaşma öz-özünü aktuallaşdırmağa, qorumağa və genişləndirməyə cəhddir və o özündə “şəxsiyyətin inkişaf mexanizmi”ni ifadə edir. R.Z.Sabançıyeva özünüak-

tuallaşdırmanı özünüreallaşmanın şərti kimi nəzərdən keçirir. Müəllifin fikrincə, özünüreallaşdırmaya o zaman nail olmaq mümkündür ki, insanın şəxsi inkişafı üçün güclü təhrikedici motivi olsun [8,183]. Alimin fikrincə, özünü tənzimetməyə insan yalnız fərdi inkişafı üçün güclü stimullaşdırıcı motiv olduğu zaman nail olur [8,222].

Müstəqillik kimi peşəkar özünüreallaşdırmanın keyfiyyət xarakteristikasının təhlili fəaliyyətin tənzimini, habelə şəxsiyyətin, refleksiyasının məqsədini, seçmə qabiliyyətini əks etdirir. Hərəkətlərin sərbəst seçiminin həlli göstərdi ki, onlar bir-biri ilə sıx surətdə bağlı olub şəxsi özünüreallaşdırmadan asılıdırlar. Müstəqillik, sərbəst seçim, peşəkar fəaliyyətdə şəxsiyyətin kreativliyi bütünlükdə müəllim şəxsiyyətinin gələcək inkişafının potensial imkanlarını və formalaşmasının səviyyəsini əks etdirir. S.P.Sviderskaya müəllimin şəxsi və peşəkar özünüreallaşdırmasının səviyyələrinin xarakteristikasını vermişdir:

*Peşəkar özünüreallaşdırmanın aşağı səviyyəsi müəllimin potensialının kifayət qədər açıqlanmaması və ona cəhdin aşkar edilməməsi, aydın şəkildə ifadə olunan keyfiyyətləri realizə etmək qabiliyyətinin, fəallığın kifayət qədər olmaması, həyati mövqeyin, dərketmənin aşağı səviyyəsi, həmçinin müəllimin özünüdərkinin, özünürefleksiyasının, özünütənzimetməsinin

və iddia səviyyəsinin aşağı olması ilə xarakterizə olunur.

Peşəkar özünüreallaşdırmanın orta səviyyəsində tələbatların və motivlərin aşkarlanması, habelə imkan və qabiliyyətlərin açıqlanması situativ xarakter daşıyır, o, ətrafdakıların qiymətindən asılıdır. Bu zaman müəllim qarşısına məqsəd qoymağa və uğura çatmağa, iradi cəhd göstərməyə, refleksiyaya qadirdir. Bununla belə, peşə fəaliyyətində müəllimin özünütənzimində, özünəmünasibətində, özünüqiymətləndirməsində tərəddüdlər və çətinliklər də özünü göstərir.

Peşəkar özünüreallaşdırmanın yüksək səviyyəsində müəllimin peşəkarlıq fəaliyyətində potensial və imkanlarının mahiyyətinin açıqlanmasına olan davamlı cəhdi, fəallığı, qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail olmağa iradi səyi, özünürefleksiyaya, özünütənzimetməyə, o cümlədən onun davamlı və adekvat özünüqiymətləndirməyə, azadlığa, qabillik imkanlarının reallaşması üçün seçmə fəaliyyətində müstəqilliyə və məsuliyyətliyə olan cəhdi özünü aydın şəkildə təzahür etdirir [131].

Peşəkar özünüreallaşdırma peşə-əmək mühitində ətrafdakı aləmə müəllimin şəxsi münasibətlərinin formalaşması prosesidir. Bu proses fərdi həyat üslubunun, cəmiyyətin tələblərinin mərhələli olaraq həll edilməsi ilə səciyyələndirilir.

Deməli, peşə fəaliyyətində müəllimin peşəkar özünüreallaşdırması tamliqda həyatı özünütəyinetmənin əsas hissəsi olub onun mürəkkəb və çoxsaylı vəzifələrinin həlli üçün cəmiyyətin maraq və sorğularına qarşılıqlı adaptasiyanı nəzərdə tutur. Bu proses mürəkkəb və uzunmüddətli olmaqla müəllimin əhəmiyyətli peşə fəaliyyətini əhatə edir. Bu termin elmi tədqiqatlarda müxtəlif şəkildə interpretasiya olunur.

Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatlarda bu termin ümumi şəkildə formulə edilir: özünüreallaşdırma subyektin əməyinin dinamik xarakteristikası kimi şəxsiyyətin istər yaradıcı və kommunikativ prosesdə, istərsə də peşəkar fəaliyyətdə fərdiyyətinin həyata keçirilməsinin nəticəsidir.

Müəllimin özünüreallaşdırması aşağıdakı komponentlərlə fərqlənir:

– Təhsilverici (təhsil və tərbiyə məqsədilə mühazirə və işin digər növlərinin aparılması);

– Metodiki (tədris proqramlarının, elmi və metodiki vəsaitlərin, məşğələlərin qısa icmallarının və müəllimlər üçün metodik tövsiyələrin hazırlanması);

– Təşkilati (təhsilalanların müstəqil təlim fəaliyyəti və auditoriyanın təşkili);

– Refleksiv yaradıcı (başqaları tərəfindən özünüqiymətləndirmə, öz pedaqoji fəaliyyətinin nəticələrinin

qiymətləndirilməsi, kreativlik, pedaqoji planlaşdırma və proyektləşdirmə, başqalarının rəy və fikirlərinin başa düşülməsi, pedaqoji fəaliyyətə yaradıcı münasibət);

– Kommunikativ (kollegiyalarla, təhsilalanlar və onların valideynləri ilə işdə birgə fəaliyyət);

– Elmi tədqiqatçılıq (elmi-pedaqoji tədqiqatın həyata keçirilməsi, pedaqoji elmə və təcrübəyə tədqiqatın nəticələrinin tətbiqi, elmi tədqiqatçılıq fəaliyyətinin idarə edilməsi, elmi tədbirlərdə iştirak etmək).

– Fəaliyyətin verilən növləri böyük enerji və güc tələb edir. Bu da müəllimin müvafiq bilik və bacarıqlarından eyni vaxtda istifadə etməsi və təhsil prosesinin dinamikliyi ilə bağlıdır. Pedaqoji ünsiyyət prosesində müəllimin özünüreallaşdırması probleminə həsr etdiyi elmi tədqiqat işlərində V.V.Bayluk qeyd edirdi ki, “özünüreallaşdırma yetkin şəxsiyyətin inkişafının yüksək mərhələsi olub öz şəxsi gücünün nəticəsində “Mən”in inkişaf imkanlarının, o cümlədən dərkətmə, daxili və xarici ziddiyyətlərin aradan qaldırılması yolu ilə güc və qabiliyyətlərinin tam açıqlanmasında şəxsiyyətin inkişafının subyektinə çevrilir [2, 31].

V.V.Baylukun fikrincə, şəxsiyyətin məhsuldar peşəkar özünüreallaşdırması elə bir fəaliyyətdir ki, burada cəmiyyətin həqiqi ehtiyacları fərdin

həqiqi ehtiyacları və imkanları ilə determinləşir, yəni o müsbət dəyər normativləri bazasında qurulan, cəmiyyətin müvafiq fəaliyyətinə və subyektin onun üçün tələblərinə cavab verən bir fəaliyyətdir [1,211].

Müəllimin şəxsi özünəreallaşdırması onun peşə uğurlarına təsir edir, bir sözlə, onu birmənalı müəyyən edir. Özünəreallığa qabillik pedaqoji ünsiyyətin xüsusiyyətlərində əks olunur. Müəllimin peşəkar özünəreallaşdırmasının effektivliyinin mövcud göstəriciləri təhsildə şagirdlərin uğurları, həmçinin şəxsi keyfiyyətlərin və peşəkarlığın inkişafı, peşəkar fəaliyyətin uğurlu strategiyaları ilə təmin edilir. Onun mühüm determinantları həyatın obyektiv və subyektiv şərtləri müəllimin peşə fəaliyyətidir ki, onlar peşəkar özünəreallaşmasının parametrlərinin dəyişməsinə psixoloji təsir göstərir.

Obyektiv şəraitin strukturunda sosial-pedaqoji (müəllimin ictimai statusu, əməyin stimullaşdırılmasında qaydalar, məişət şəraiti), şəxsi-pedaqoji (pedaqoji kollektivin kəmiyyət və keyfiyyət tərkibi, əməyin təşkili səviyyəsi) komponentləri mühüm rol oynayır. Subyektiv şərait: müəllimin öz peşəsinə münasibəti, onun peşəkar kimi özü haqqında təsəvvürləri, habelə onun peşəkar fəaliyyətinə və özünütəkmilləşdirməyə tələbatı, işində komfortluğu və psixoloji əhval-ruhiyyəsi aiddir. Onun meyarları peşə fəaliyyətində

həyatın mənasını başa düşmə, özünü pozitiv qəbul etmə, kreativlik, öyrənməyə qabilliyi mühüm rol oynayır.

N.V.Ovçarenko özünəreallaşdırmanı müxtəlif özünüifadə, özünü təzahür etdirmə, özünü göstərmə, özünü təsdiqləmə formaları ilə əlaqələndirir, özünüaktuallaşdırma anlayışını isə insanın inkişafına, potensial imkanlarının təkmilləşdirməsinə müəyyən töhfə kimi şərh edir [5].

A.M.Rikelin tədqiqatında peşəkar "Mən konsepsiyası" peşə ilə əlaqəli özünə münasibətin (emosional komponentin) inkişaf vektorunun son nöqtəsi və özü haqqında peşəkar ideyaların sintezi üçün toplayıcı bir nəticə kimi (koqnitiv komponenti) müəyyən edilir [7].

Fikrimizcə, peşəkar özünəreallaşdırmanın mühüm xarakteristikalarından biri şəxsiyyətin peşəkar özünəreallaşdırmaya daxilən hazır olmasıdır ki, o müəyyən bir səviyyə ilə, şəxsiyyətin dəyər-motivasiya dərəcəsi, yaradıcılıq qabiliyyətləri və fəaliyyət təcrübəsi ilə bütünlükdə həyata keçirilir. Belə zənn edirik ki, məhz bu xarakteristika müəllim şəxsiyyətinin sosial və peşə yetkinliyini bir daha göstərir.

E.N.Rastorquyeva özünütəkmilləşdirmənin tam prosesi kimi özünəreallaşdırma və özünüaktuallaşdırma hadisələrini, insanın bütün həyatı boyunca öz dəyişikliyi və müqəddəratını təyin etməsini müqayisə edir.

Alim özünüreallaşdırma probleminin çoxşaxəli olmasını vurğulayır və aktuallaşdırma əlamətlərini müəyyən etməklə onun həyata keçirilməsi modelini əsaslandırır və onu özünüdərk etmə prosesinin ayrılmaz hissəsi hesab edir [6].

Müəllimin peşə fəaliyyəti sahəsində özünüreallaşdırması onun şəxsi qabiliyyətlərini müəyyənləşdirmə və inkişaf etdirmə prosesi kimi xarakterizə olunur. Müəllimin özünüreallaşdırması öz qabiliyyətlərini təkmilləşdirdiyi, peşəkarlığını formalaşdırdığı və potensialını üzə çıxardığı müvafiq fəaliyyət zamanı özünü təzahür edir. Özünüreallaşdırma yaxın və ya uzaq əhatədə insanlarla birgə əməkdaşlıq prosesidir. Bu proses sosial xarakter daşıyır və özünün sosial rol və funksiyalarının reallaşdırması imkanları ilə başa çatır. Bu o deməkdir ki, özünüreallaşdırma təkcə müəyyən fəaliyyətin yerinə yetirilməsi ilə deyil, həm də müəyyən sosial rolların icrası ilə bağlıdır.

Bu baxımdan özünüreallaşdırma o hallarda mümkündür ki, insan müəyyən sosial rollarda müstəqil şəkildə seçimlər etsin. Sağlam şəxsiyyət onları yalnız keyfiyyətcə həyata keçirmir, həm də özləri ilə peşə rolları arasında sosial məsafəni qoruyur. İnsanın özünüreallaşdırmasının müvəffəqiyyəti təkcə həyat yolunu düzgün seçmək qabiliyyətindən deyil, həm də öz üzərinə məsuliyyət götürmək istəyindən

də asılıdır. Özünüreallaşdırmanın sosial mahiyyəti insanın sosial rol funksiyalarını reallaşdırma qabiliyyəti ilə səciyyələnir.

Müəllimin peşəkar özünüreallaşdırması onun sosial müvəffəqiyyəti ilə bağlıdır. Sosial müvəffəqiyyət isə müəllimin öz peşə fəaliyyətində uğur səviyyəsi, maddi rifahı, sosial vəziyyəti və mədəniyyətdə layiqli və statuslu mövqə tutmaq cəhdi kimi başa düşülür. O müəllim şəxsiyyətinin dəyər sferasında sosial rol funksiyalarını yerinə yetirmə qabiliyyətinə əsaslanır. Bu proses müəllimin öz sosial rolunu həyata keçirmək qabiliyyəti, o cümlədən peşəkar fəaliyyəti ilə reallaşır.

Özünüreallaşdırma zamanı müəllim bir tərəfdən özünün fərdi inkişafını, digər tərəfdən isə statusunu və peşəkarlıq keyfiyyətlərini reallaşdırmağa cəhd göstərir. Peşəkar özünüreallaşdırma psixoloji bir proses olub konkret bir peşə fəaliyyəti çərçivəsində müəllimin resurs potensialını reallaşdırmaqda məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsidir. O, müəllimin razılıq hissi ilə müşayiət olunur, müsbət emosional vəziyyətlə və optimal dinamik münasibətlə əlaqələndirilir. Müəllimlərin özünüreallaşdırma vəziyyətinin göstəricilərinə: peşə fəaliyyətindən məmnunluq; psixosozial vəziyyət, müsbət özünüqiymətləndirmə və s. aid edilir.

Psixoloji aspektdə özünüreallaşdırmanı şərtləndirən şəxsi keyfiyyətlər

və xarici şərait təhlil edilir. Onun obyekti fərdin başqa insanlarla və bütünlükdə cəmiyyətlə münasibətidir.

NƏTİCƏ

Elmi məqalədə müəllimin şəxsi və peşəkar özünüreallaşdırmasının səviyyələrinin xarakteristikası və komponentləri açıqlanır. Həmçinin məqalədə alimlərin problemə münasibətləri psixoloji aspektdən təhlil edilərək, peşəkar özünüreallaşdırma təməlinə həyati özünütəyinetmənin və mürəkkəb vəzifələrin həlli üçün cəmiyyətin maraq və sorğularına qarşılıqlı adaptasiyası haqqında fikirlər öz əksini tapır ki, bu da mürəkkəb və uzunmüddətli proses olmaqla müəllimin əhəmiyyətli peşə fəaliyyətini əhatə edir.

Ədəbiyyat:

1. Байлук, В.В. Профессиональная самореализация личности [Электронный ресурс] //Секция 5. Самореализация человека в условиях социально-профессиональной мобильности. 16.09.2018. - С.208-213.
2. Байлук, В.В. Ценности профессиональной самореализации личности / В.В. Байлук //Педагогическое образование в России.- 2015.- Вып. 2. - С. 3239.
3. Деркач, А.А. Профессиональная субъектность как психолого-

Педагогиче- ский феномен / А.А. Деркач // Акмеология. - 2015. - № 2 (54). - С. 8-22.

4. Маркова,С.М. Модульное содержание педагогической подготовки педагогов профессионального обучения: монография/ С.М.Маркова и др. – Н.Новгород. – Минский университет. – 2014. – 132 с.
5. Овчаренко, Н.В. Сравнительный анализ понятий «самореализация» и «самоактуализация» как составляющих категориального аппарата философии образования // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение, вопросы теории и практики. - 2015. – № 3–3(53). – С.141–144.
6. Расторгуева Е.Н.Самоактуализация как субъектный феномен //Консультативная психология и психотерапия.- 2014. -№ 3 (82). -С.105–118.
7. Рикель, А.М. Профессиональная Я-концепция и профессиональная идентичность в структуре самосознания личности. Часть 2. //Психологические исследования:

- электронный научный журнал. - профессиональной деятельности.
2011.- № 3 (17).- С.11. Вестник Сфтле-Петербургского
8. Сабанчиева Р.З. Эмоциональное выгорание и самореализация пре- Университета. Сер. 12.2008.
подавателя высшей школы в Вып.2. - с.222.

LEVELS AND COMPONENTS OF PERSONAL AND PROFESSIONAL TEACHERS SELF-REALISM

Satiba Fahradi

ABSTRACT

In the article, the author reveals the characteristics and components of the personal and professional self-realization of the teacher. Analyzes in a psycholo-gical aspect The author believes that the professional self-realization of the teacher is the main part of the personality self-determination and corresponds to the interest and request of the Company.

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 20 may 2020-ci ildə daxil olmuşdur

EKSTRASENSOR QABİLİYYƏTLƏR ANLAYIŞI VƏ ONUN TƏSNİFATI

Səbinə Nağıyeva,

BDU-nun Gender kafedrasının dissertantı

Zahid Xəlilov küçəsi – 23. indeks: AZ 1148

E-mail: sabina.nagiyeva19@mail.ru

Açar sözlər: *ekstrasensor qabiliyyətlər, ekstrasensor qavrayış, telepatiya, ekstrasensor təcrübə, bədəndənkənar təcrübə, paranomal proseslər, gələcəyi görmə*

Keywords: *extrasensory abilities, extrasensory perception, telepathy, extrasensory experience, out-of-body experience, paranormal processes, foresight*

GİRİŞ

Ekstrasensor qavrayış nə deməkdir və bu anlayış hansı elmin tərkibində tədqiq olunur? Bu suala cavab vermək üçün ilk növbədə Parapsixologiya elminə nəzər salmaq və bu elmin araşdırdığı anlayışları nəzərdən keçirtmək lazımdır. Parapsixologiya – bu qarşılıqlı təsirin məlum olan məşhur mexanizmlərindən və insanlar arasında, həmçinin insanla ətraf mühit arasında informasiya ötürülməsinin mexanizmlərindən asılı olmayaraq mövcud olan davranış və təcrübənin anomaliyasının tədqiqidir [2].

Parapsixologiya elminin təsnifatına ekstrasensor qavrayış anlayışı (yuxu-görmə, öngörmə, retrokoqnisiya, telepatiya və s.), şüur və materiyanın

qarşılıqlı təsiri (makro-psixokinez, mikropsixokinez, psixotronika) və ölümdən sonrakı həyat fenomeni (re-ankarnasiya, bədən öldükdən sonra ruhun yaşaması, ölüməbənzər təcrübə, qarabasma və s.) aid edilir [2].

Parapsixologiya ekstrasensor qavrayış təcrübəsini ekstrasensor qavrayış fenomeninin özü haqqında informasiya toplayaraq paralel şəkildə tədqiq edir [1]. Biz “ekstrasensor qavrayış” fenomeni haqqında danışarkən “ekstrasensor” anlayışı artıq müasir elmi biliklər çərçivəsindən kənarında bu təzahürün paranormal təbiətinin mövcudluğuna dəlalət edir. “Ekstrasensor” termini hərfi tərcümədə “ali hissiyyat” kimi tərcümə olunur [2]. “Ekstrasensor

qavrayış” terminin özü ingilis dilindən tərcümədə “duyğulardan yüksək qavrayış, ali qavrayış” və ya “adi hissiyyat orqanlarından kənarında mövcud olan qavrayış” kimi tərcümə olunur. Müasir elmi təsəvvürlərdə insan beş sensor kanala (görmə, eşitmə, iybilmə, dadbilmə və taktil) malik olduğu iddia olunur. Bu təsnifatdan çıxış edərək “altıncı hiss” termini daha çox intuitiv anlayış termini kimi geniş yayılmışdır.

Parapsixologiyada ekstrasensor qabiliyyətlər fenomeninin tədqiqinə XIX illərin sonlarından başlanılmışdı və əslində hipnoz, subsensor qavrayış, fenomenal hafizə və sayılmayan digər qabiliyyətlər, onların təbiəti, mexanizmləri və mahiyyəti haqqında hələ də tam dəqiq nəticələr əldə olunmayıb.

Parapsixologiyada ekstrasensor qabiliyyətlər dedikdə, ekstrasensor qavrayış, astrologiya, ölürlə ünsiyyət, telepatiya və telekinez, levitasiya və biolokasiya, bədəndən kənar təcrübə və auranın görülməsi, teleportasiya, gələcəyi görmə nəzərdə tutulur. Bəzi insanlar gələcəyi görə və gələcək haqqında mühakimələr irəli sürə bilirlər. Bəzi insanlar kölgələr dünyasından məlumat aldıklarını iddia edirlər. Kimsə digər insanların fikirlərini oxuya və ya digər insanların özlərini necə hiss etmələri haqqında təsəvvürə malik olaraq onların auralarını görə bildiklərini iddia edirlər. Öngörmə, intuisiya, aydın görmə, empatiya, medium bunlar

da insanların ekstrasensor qabiliyyətləri kimi izah olunur [3].

ESQ anlayışını ilk dəfə B.Reyn 1930-cu ildə formulə etmiş və bu anlayışı irəli sürmüşdür. O, həmçinin “PSİ” terminini də təsdiqləyirdi. ESQ anlayışının sonralar Taules və Vizner tərəfindən bəzi növlərinin təsnifatı irəli sürülmüşdür. Onlar ESQ üçün “psi-qamma”, PK (Psixokinez) üçün “psi-kappa” terminlərini irəli sürərək bu anlayışları sinonim anlayışlar kimi təqdim etmələrinə baxmayaraq bu anlayışlar geniş yayılmadı [5].

Ekstrasensor qavrayış dedikdə paranormal qavrayış və ya insan qabiliyyətlərini izah etmək üçün istifadə olunan termin nəzərdə tutulur. Bacarıqların və qavrayışın bu paranormal formasının mövcudluğu elmi əsaslarla sübut olunmayıb [4].

Ekstrasensor qavrayış (ESQ, ekstrasensor duyğu, “ekstrasensorika”) – bu hansısa insan, hadisə, predmet, təzahürlər (keçmişdə baş vermiş, indi baş verən və ya baş verəcək) haqqında elmə məlum olan sensor kanallardan istifadə olunmadan informasiyanın əldə olunması fenomenidir. Terminin təzahür xüsusiyyətlərinə Cozef Raymon tərəfindən telepatiya, yuxugörmə, prokoqnisiya, aydın görmə, “biointroskopiya” (səhv adlandırılan biolokasiya), orqanizm və fiziki təzahürlər – telekinez və psixokinez, ekstrasensor məqsədyönlülük və s. anlayışları aid edilir [2].

Rayn və Soul telepatiya anlayışı adı altında hissiyyat kanallarının vasitəsi olmadan beyindən beyinə informasiya ötürülməsi prosesini başa düşürdülər. Kripteziya dedikdə isə hissiyyat orqanlarının köməyi, vasitəsi olmadan müəyyən məsafədən istənilən yolla gizlədilmiş maddi predmetlər haqqında informasiyanın beyin vasitəsilə əldə olunmasıdır. Psixokinez dedikdə isə onlar yenə də heç bir maddi effekt verən vasitələr olmadan tam əqli cəhdlərin köməyi ilə maddi əşyaları məkan baxımından manipulyasiyası qabiliyyətini nəzərdə tuturdular. Aydın görmə dedikdə isə maddi təzahürləri heç bir əqli nəticə olmadan məşhur faktorlar əsasında gələcək vəziyyəti, gələcəyi görmə qabiliyyətini, bacarığını başa düşürdülər [7].

Ekstrasensor qavrayış təcrübəsinin əsas anlayışları kimi resipient, əməliyyatçı (operator), hədəf, sessiya, cavab – hit və yanılma olduğu qeyd olunur. ESQ-ın təcrübə formasına isə spontan ekstrasensor təcrübə (intiutiv təəssürat, hallüsinasiya, real yuxular, qeyri real yuxular), təhrikedici ekstrasensor təcrübə aiddir.

ESQ-nin növləri dedikdə keçmişin qavrayışı (retrokoqnisiya), indiki zamanın qavranılması (telepatiya, empatiya, “dəri qavrayışı”, psixometriya, mental mediumizm və s.), gələcəyin qavranılması (prekoqnisiya (gələcəyi görmə), əvvəlcədən hissetmə, “gələ-

cəyi xəbər verən yuxular” nəzərdə tutulur [6].

Ekstresensor qavrayışın müxtəlif növlərinin vahid təsnifatı mövcud deyil. Bəzi meyarlara əsaslanaraq mövcud olan təsnifatlara nəzər salaq. Lakin bu sayılan təsnifat əsaslı, tam təsnifat kimi qəbul olunmaya bilər.

İnformasiyanın qavranılmasının dominant forması:

- Vizual (gələcəyi görmə)
- Eşitmə (aydıneşitmə)
- İybilmə (aydınoqlama)
- Dadbilmə (aydındadbilmə)
- Taktıl (aydındərketmə, “dəri ilə görmə qabiliyyəti”)
- Emosional (empatiya)
- Fikri (telepatiya)

Qavrayış obyektinin müvəqqəti mənsubluğuna görə:

- Keçmiş zaman (retrokoqnisiya)
- İndiki zaman (ESQ indiki zamanın ESQ)
- Gələcək zaman (prekoqnisiya, əvvəlcədən hiss etmə)

Hədəf nişanına görə:

- Canlı orqanizmlər
- Ölü insanlar (mental mediuzim)
- Predmetlər (psixometriya)

Təcrübənin növünə görə:

- Spontan ekstrasensor təcrübə (intiutiv təəssürat, hallüsinasiya, real və qeyri-real yuxular)

– Təhrikedici ekstrasensor təcrübə (eksperimentator və ya resipientin istəyi ilə).

Aydın görmə – obyekt və ya situasiyaya münasibətdə informasiyanın ali hisslərlə əldə olunması. Adətən, vizual obrazların qavranılması ilə müşayiət olunur. Gizlədilmiş əşyaları bu qabiliyyət vasitəsilə tapmaq olar. Həmçinin distansion rejimdə itmiş insanların yeri haqqında da məlumat əldə etməyə köməklik edir.

Taktil ekstrasensorika – öz bədəninə taktil duyğular vasitəsilə insanlar və ya əşyalar haqqında informasiyanı zənn etdiyi (güman etdiyi) ekstrasensor qavrayış forması.

Empatiya – digər insanın emosional vəziyyətini hiss etmək qabiliyyətidir. Bu bacarığa malik insanlar özlərini digər insanların enerjilərindən qorumalıdır, belə ki, əks təqdirdə onlar özlərini yorğun və məhv olmuş hiss edərlər.

Telepatiya – adətən, qavrayışın vizual obrazları ilə müşayiət olunan obyekt və ya situasiya haqqında paranormal yollarla informasiyanın əldə olunması.

Psixometriya – ekstrasensor qavrayış yolu ilə əşyalara toxunulması vasitəsilə əşyalardan informasiyanın əldə olunması praktikası (predmetlərin özləri və həmçinin onların sahibkarları).

Retrokognisiya – “keçmişə istiqamətlənmiş bilik”, keçmişdə yaşanılmış

və detalları resipientə məlum olmayan hansısa hadisənin qavranılması zamanı ekstrasensor persepsiyanın forması.

Prekognisiya – detallarını təbii yolla öyrənmək mümkün olmayan hansısa gələcəkdə baş verəcə hadisənin qavranılması zamanı ekstrasensor qavrayış forması.

Əvvəlcədən hiss etmə (öncədən görmə) – hazırkı vəziyyətdə barəsində hələ heç bir informasiyanın olmadığı, adətən, neqativ xarakterli hansısa bir hadisənin gələcəkdə baş verəcəyini hiss etmək.

Uzaq görmə (uzaqda olana baxış) – resipientdən əhəmiyyətli dərəcədə uzaqda olan insan, əşya və ya məkan haqqında informasiyanın qavranılması.

Mental meduizim – resipient tərəfindən informasiyanın birbaşa olaraq ruhi-qeyri maddi dünyanın sakinlərindən əldə olunmasıdır. Mediumlar digər dünyanın insanlarıdır. Bəzi mediumlar ruhları görə və eşidə bilirlər, digərləri isə yuxugörmələrdə ruhlardan məlumat aldıklarını iddia edirlər. Bəziləri isə ruhlarla ünsiyyətə girir, ruhlar onların vasitəsilə danışa və ya məktub yaza bilir.

Həmçinin laborator şəraitdə ESQ fenomenin öyrənilməsinə aid olan baza anlayışlar da daxil edilir.

Resipient – ekstrasensor yolla informasiyanı əldə edən insan; telepatik təcrübələrdə resipientlər operatorlardan informasiyanı əldə edən

şəxslər qismində çıxış edirlər. Resipi-yentin yuxugörmə və ümumi ekstra-sensor qabiliyyətlərinin testlərdə ESQ vasitəsilə tədqiqi, öyrənilməsi zamanı dəqiq hədəf seçməyə cəhd göstərilir.

Operator (aqent) – resipiyentə in-formasiyanı telepatik yolla ötürən in-san.

Hədəf – informasiyanın bir hissəsi-nin resipiyentin hiss orqanlarına çatma-yan istənilən obyekt və ya təzahür. Eks-trasensor testlərdə hədəf dedikdə xüsu-si seçilmiş obyekt (kartlar, sümük, şə-kil, videoklip və s.) başa düşülür. Bu ob-yektlər vasitəsilə resipiyentin ekstra-sensor qabiliyyətləri tədqiq olunur [2].

Gələcəyin əvvəlcədən təxmin olun-ması və deyilməsi hallarına hələ Şumer yazılarında və qədim Misir yazılarında rast gəlmək olur. Bəzi mədəniyyətlərdə bu təxminlərə, proqnozlara və əlamət-lərə böyük əhəmiyyət verilir. Hətta bu proqnozun, təxminin xarakterindən dövlətin bütün siyasəti asılı olurdu [3].

Rayn qeyd etmişdir ki, spontan ekstrasensor qavrayışı bir neçə qrupa bölmək olar: hallüsinasiyalar, intuitiv təəssüratlar, realistik yuxular, qeyri-realistik yuxular.

Hallüsinasiyalar. Bu zaman infor-masiya fərdə sensor hallüsinasiya (daha çox görmə) formasında gəlir. Məsələn, yaxın adamının ölümü anında insan ya onun ruhunu görür, ya da hardansa onun səsinə eşidir. Spontan ekstrasensor təcrübənin bu formasını

parapsixoloq Kerolin Uottun təcrübə-ləri timsalında nəzərdən keçirək. Uzun müddət o, dəmir yolu stansiyasının yaxınlığında yaşayırdı və işə qatarla gedirdi. Bir dəfə Uott evdə olarkən dəmir yolunda qorxulu bir səslə qəza baş verdiyini eşidir. O, çölə qaçaraq baş vermiş hadisəni görəcəyini zənn edir, lakin olanlara məəttəl qalır. Yol boş idi və heç bir hadisə baş vermə-mişdi. Növbəti gün onun iş günü de-yildi və o işə getmir. Həmin gün ax-şam onun evinin yanında qatar relsdən çıxaraq qəzaya uğrayır. Sonra məlum olmuşdur ki, relslərin birində sınıq səbəbindən bu hadisə baş vermişdir.

İntuitiv təəssüratlar. Bu hal intuitiv təxminlərdən və ya səbəbsiz fikirlər-dən, həmçinin təəssüratlardan ibarətdir. Bu zaman bu və ya digər təəssüratın rasional səbəbini müəyyən etmək mümkün olmur. İnsan nəyəsə münasibətdə hiss edir ki, “bunun belə oldu-ğunu sadəcə bilir”. Təcrübənin bu forması obrazın görülməsi hesabına və ya eşitmə qavrayışı hesabına baş vermir. Bəzən təcrübə praktik olaraq informasiya əhəmiyyətinə malik olmur, lakin səbəbsiz güclü emosional ifadə ilə müşayiət olunur.

Realistik yuxular. Bəzən spontan ekstrasensor halları zamanı infor-masiya dəqiq realistik şəkillər forma-sında təzahür edir. Bu şəkillər, adətən, yuxularda təzahür edir. İnsan yuxuda hansısa informasiyanı əldə edir və

bir müddət sonra bu yuxular gerçəkləşir.

Qeyri-realistik yuxular. Spontan ekstrasensor təcrübənin bu forması əvvəlki kateqoriyaya bənzəyir. Lakin ondan qeyri-realistik, hətta fantastik xarakter obrazlı olması ilə fərqlənir. Ekstrasensor yolla qəbul olunan informasiya şüuraltı sahəyə fantaziya formasında transformasiya olunur.

Spontan ekstrasensorikanın müxtəlif formaları qeyri-müntəzəm ardıcılıqla müşayiət olunur. Luiza Raynın tədqiqatlarına əsasən bu ardıcılıq aşağıdakı şəkildə olmuşdur: realistik yuxular – 44%, intuitiv təəssüratlar – 26%, qeyri-realistik yuxular – 21%, hallüsinasiyalar – 9%. Daha sonralar bu məlumatlar Sennvald tərəfindən də təsdiqlənmişdir. Onun təsnifatında faizlər aşağıdakı kimi idi: realistik yuxular – 48%, intuitiv təəssüratlar – 27%, qeyri realistik yuxular – 15%, hallüsinasiyalar – 10%. Bir qayda olaraq ekstrasensor qavrayış təcrübəsi insan və ya hadisə haqqında olan informasiyanın bir hissəsini əhatə edir [3].

ABŞ-da Ceyms Rendi öz adına Maarifçilik fondunun əsasını qoymuş-

dur. O iddia edir ki, ciddi təşkil olunmuş tədqiqatlarla öz ekstrasensor qabiliyyətlərini nümayiş etdirə bilən şəxsə milyon dollar verəcək. Ekstrasensor qabiliyyətlərin nümayişi və sübutu üçün Rusiyada Qarri Qudini adına mükafat vəd edilib. Bu mükafatın məbləği də milyon dollardır.

Ədəbiyyat:

1. An Introduction to Parapsychology / H.J. Irwin, C.A. Watt // McFarland; 5th edition, 2007, 320 p.
2. С.Гонсалес, И.Бомбушка. ОСНОВЫ ПАРАПСИХОЛОГИИ: УЧЕБНОЕ ПОСОБИЕ. Киев «Издательство Бомбушкара 2.0», 2014, 458 с.
3. <https://espermasters.org> › vidy-i-priznaki-ekstrasensornyh-sposobnostej
4. <https://ru.wikipedia.org> › wiki › Экстрасенсорное_восприятие
5. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
6. http://www.parapsych.org/faq_file1.html
7. Hidden channels of the mind / L.E. Rhine // New York: Morrow, 1961.

THE CONCEPT OF EXTRASENSORY ABILITIES AND ITS CLASSIFICATION

Sabina Nagiyeva

ABSTRACT

The article provides general information about the concept of extrasensory abilities. The author notes that the study of the phenomenon of extrasensory abilities in parapsychology began in the late XIX century and therefore it is a sphere that requires detailed research. Because exact results about hypnosis, subsensory perception and a number of other innumerable abilities, their nature, mechanisms and essence have not been obtained yet.

Extrasensory perception refers to paranormal perception or a term used to describe human abilities. The existence of these paranormal abilities has not been scientifically proven yet.

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 29 sentyabr 2020-ci ildə daxil olmuşdur

YENİYETMƏLƏRDƏ TƏLİM MOTİVASİYASININ FORMALAŞMASINDA MUSİQİNİN ROLU

Bahar Bəylərova-Ələkbərova,

*ARTİ-nin Psixologiya və xüsusi təhsil şöbəsinin dissertantı
psixoloq, musiqişünas, musiqi terapevti
A.Cəlilov 86, indeks: AZ 1148
E-mail: beylerova.b@hotmail.com*

***Açar sözlər:** təlim, motivasiya, idrak motivləri və sosial motivlər, daxili və xarici motivlər, təlim motivasiyası, musiqi terapiyası*

***Keywords:** training, motivation, cognitive motives, social motives, intrinsic and external motives, motives of training, music therapy*

GİRİŞ

Coxsahəli intellekt nəzəriyyəsinin müəllifi H.Qardner 1997-ci ildə “The Musical Mind” başlığı altında dərc olunmuş məqaləsində musiqinin digər intellekt sahələrindən xüsusi olaraq fərqləndiyini, digər sahələrə nisbətən daha emosional və mədəniyyət yüklü olduğunu qeyd etmişdir. O, musiqinin bəzi insanlara düzgün qərar vermək, düşünmək, işlərində kömək etmək və daha da vacib digər intellekt sahələrinin də inkişafına zəmin yaradan bir vasitə olduğunu göstərmişdir. Aparılan tədqiqatlar müasir təhsil yanaşmalarında da musiqi təhsilinin vacibliyini təsdiqləyir və musiqinin, həqiqətən də, digər intellekt sahələrinin inkişafına müsbət təsirini təsdiq edir.

Məqalədə yeniyetmələrin təlim motivinin formalaşmasına musiqinin psixoloji təsirini tədqiq edən eksperimentin nəticələri öz əksini tapmışdır. Tədqiqatda şagirdlərin təlim motivlərinin formalaşmasına onların musiqi zövqlərinin və musiqi duyumlarının təsiri təsbit olunmuşdur. Tədqiqat nəticələrinin kəmiyyət və keyfiyyət təhlili göstərmişdir ki, musiqinin yeniyetmələrin təlim motivasiyasına təsiri onların akademik nailiyyətləri və demografik göstəricilərdən asılı deyil. Musiqinin şagirdlərin təlim motivasiyasının formalaşmasına təsiri gender aspektində fərqli olmuşdur. Tədqiqat zamanı tətbiq olunan musiqili terapevtik metodika şagirdlərin təlim motivasiyasının strukturunda keyfiyyət

dəyişikliyinə səbəb olmuş, onların davranışlarına da əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Tədqiqatımızın formalaşdırıcı eksperiment mərhələsində tətbiq etdiyimiz “Musiqi-təlim motivasiyası” metodikasının məzmunu aşağıdakılardan ibarət idi:

1. Şagirdlər dərstdən gözləntilərini yazılı şəkildə qeyd etdilər və bu gözləntilər növbəti dərslərdə tərəfimizdən uyğun şəkildə nəzərə alındı.

2. Şagirdlər musiqi dinləyərək rəsm çəkirdilər. Musiqi nümunələri: klassik musiqilər.

3. Musiqi dinləyərək suyun dadını təyin etməyə çalışırdılar. Musiqi nümunələri: Ü.Hacıbəyli “Arazbarı”, L.V.Betxoven “5-ci simfoniya”.

4. Azərbaycan bəstəkarlarının mahnılarını oxuyurdular (karaoke).

5. Musiqinin beynə, təfəkkürə və digər psixi proseslərə təsirinə dair əlaqəli təqdimatlara baxırdılar.

6. Şagirdlərə ritm dərsləri keçilirdi:

6.1. Azərbaycan Milli ritmlərinin ifası;

6.2. Şagirdlər qruplara bölünərək sadədən mürəkkəbə doğru kollektiv şəkildə müxtəlif ritm tapşırıqlarının icrası;

6.3. Şagirdlərin ritm yaradıcılığı ilə məşğul olurdular. Bir şagirdin rəhbərliyi ilə alət bölgüsü edərək ritm ifası;

7. Şagirdlərdən sevərək dinlədikləri ən az iki musiqi nümunəsini vərəqə

yazmaları istənilirdi (bu musiqi nümunələrini heç kimə bildirməmələri barədə təlimatlandırıldılar). Növbəti dərslərdə musiqi nümunələri səsləndirilərək şagirdlərə tapşırılırdı ki, onların sinifdə kimin musiqi zövqünə uyğun olduğunu tapsınlar (dinlənən musiqinin şəxsi keyfiyyətlərlə əlaqəsini göstərən əyani sübut).

8. Eyni mövzuda iki musiqi nümunəsi (peşəkar və qeyri-peşəkar) səsləndirilərək hansı musiqidən sonra hansı rəngin (Lüşer rəng testi) emosional sferasında olduqlarını vərəqdə qeyd edirdilər. Bunun nəticəsindən çıxış edərək metodikada hansı musiqi nümunələrindən istifadə ediləcəyinə qərar verilirdi.

9. Dərslərin əvvəlində və sonunda M.Lüşer testinin sadə variantını tətbiq etməklə tətbiq etdiyimiz metodikaların şagirdlərin emosional sferasına təsirini müəyyən edirdik.

Müasir təhsilin məzmunu və strategiyaları hər bir şagirdə müsbət təsir etməlidir. Müasir təhsil metodları şagirdlərin xəyallarına, təhsilə dair istək və gözləntilərinə cavab verməlidir. Bu məqsədlə də tədqiqat zamanı aşağıdakı metodlarından istifadə olunmuşdur:

– yeniyetmələrin tədris motivasiyasının öyrənilməsi üçün “Tamamlanmamış cümlələr” metodikası (Yuryeva Svetlana Antolyeva);

- “Tədris motivləri” metodikası;
- Yeniyetmənin təlim motivasiyasının diaqnostikası (N.Ç.Badmaevoy, M.V. Matyuxinoy).

Alınan göstəricilərin emalı üçün riyazi-statistik metodlardan istifadə edilmiş, məlumatların kəmiyyət, keyfiyyət təhlili aparılmışdır.

Eksperiment 3 mərhələdə aparıldı:

I – müəyyənəddici mərhələsində 350 şagirdin 130 qız və 120 oğlan olmaqla 250 nəfəri, təsadüfi seçmə yolu ilə, eksperimental qrupa və 100 şagird isə kontrol qrupa ayırıldı. Tədqiqata cəlb edilmiş 350 nəfər 7, 8 və 9-cu sinif şagirdlərinin təlim motivlərinin ilkin səviyyəsi müəyyən edildi.

II mərhələdə eksperimental qruplarda musiqinin təlim motivasiyasına təsirini öyrənmək üçün bir tədris ili müddətində həftədə 1 dəfə olmaqla 45 dəqiqə ərzində psixoloji diaqnostika, qrup terapiyaları, musiqi məşğələləri və sairədən ibarət olan “Musiqi-təlim motivasiyası” metodikası tətbiq edilmişdir.

III mərhələ tədris ilinin sonunda tədqiqat proqramı başa çatdıqdan sonra həyata keçirildi. Bu zaman proqramın tətbiqi ilə bağlı alınan

nəticələri müqayisə etmək üçün həm eksperimental, həm də kontrol qruplarda “Yeniyetmələrdə tədris motivasiyasının öyrənilməsi”, “Təlim motivləri” və “Yeniyetmənin məktəb motivasiyasının diaqnostikası” metodikaları tətbiq edildi. Əldə olunmuş məlumatların işlənməsi və yekun nəticələrin çıxarılması məqsədilə SPSS-22 – IBM SPSS (Statistical Package for the Social Science) proqramının 22-ci paket versiyası tətbiq edilmişdir. Alınan nəticələrin kəmiyyət və keyfiyyət analizi aparılmışdır. Əvvəlcə sosiodemoqrafik əlamətlər üçün say, faiz, ortalama, standart yayınma, dəyişmə aralığı, minimum və maksimum göstəriciləri müəyyən edilmişdir. Tədqiqatda iki asılı olmayan qrupun qarşılaşdırılmasında normal paylanma göstərməyən qruplar Mann-Vitney “U” testi ilə təhlil edildi. İkidən çox asılı olmayan qrup qarşılaşdırılmalarında isə normal paylanma göstərməyən qruplar üçün Kruskal-Vallis “H” testi ilə nəticələr müəyyənləşdirildi. İki dəyişkən arasındakı münasibət Spirman korrelyasiyası ilə təhlil edildi. $p < 0,05$ statistik olaraq əhəmiyyətli qəbul edilmişdir.

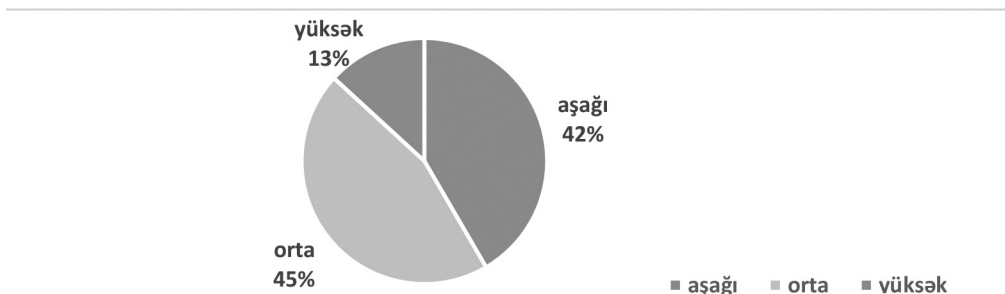
Eksperiment nəticələrinin statistik təhlili

Cədvəl 1.

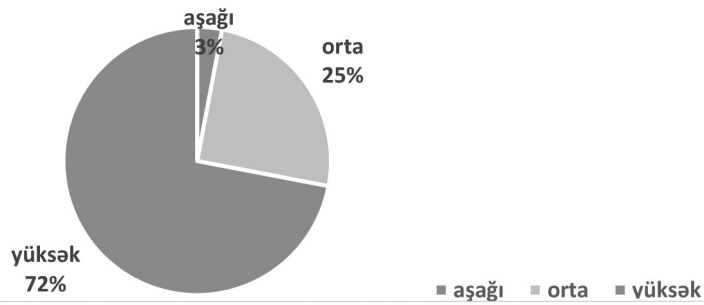
Eksperimental və kontrol qruplar üçün demoqrafik göstəricilər

Demoqrafik əlamətlər		Eksperimental qrup		Kontrol qrup		
		N	%	N	%	
Cinsiyyət	Qız	130	52%	50	50%	
	Oğlan	120	48%	50	50%	
Sinif	7	7a	53	21,2%	20	20%
		7b	21	8,4%	10	10%
		7c	17	6,8%	10	10%
	8	8a	71	28,4%	30	30%
		9a	52	20,8%	15	15%
	9	9b	36	14,4%	15	15%
Məktəb		232 nömrəli məktəb	76	19,2%	25	25%
	Atatürk liseyi	48	21,2%	25	25%	
	İstanbul liseyi	53	29,2%	25	25%	
	Elitar Gimnaziya	73	30,4%	25	25%	
Toplam		250	100%	100	100%	

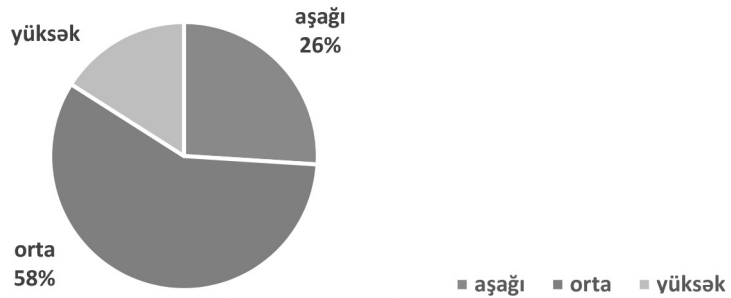
1 və 2-ci şəkildə eksperimental, 2 əvvəl və sonrakı nəticələri göstərilmişdir. və 3-cü diaqramda isə nəzarət qrupunun, uyğun olaraq, eksperimentdən

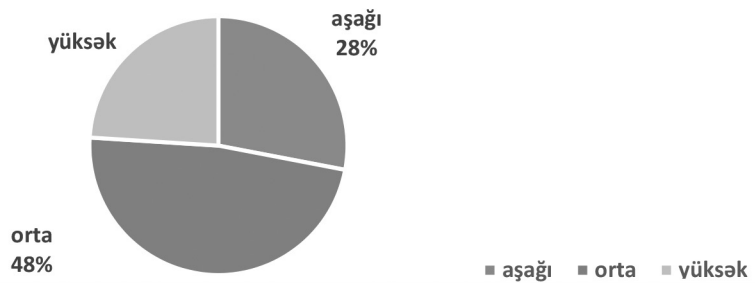
Şəkil 1. Eksperimental qrupda pre-test nəticələri

Dia Şəkil 2. Eksperimental qrupda post-test nəticələri

Şəkil 3. Kontrol qrupda pre-test nəticələri

Şəkil 4. Kontrol qrupda post-test nəticələri

Kontrol qrupda aparılan pre-test və post-test nəticələri bir-birindən o qədər də fərqlənməmişdir. Lakin eksperimental qrupda şagirdlərin təlim motivasiyası “Musiqi-təlim motivasiyası” metodikasının tətbiqi nəticəsində əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. Bu da “Musiqi-təlim motivasiyası”

metodikasının şagirdlərin təlim motivlərinə müsbət təsirini birmənalı şəkildə təsdiqləmişdir.

Eksperimental qrup üçün “Musiqi-təlim motivasiyası” metodikasının tətbiqindən alınan nəticələrin demoqrafik analizində Mann-Vitney “U” testi və Kruskal-Vallis “H” testinin nəticələri

qarşılaşdırılmışdır. Bizim tədqiqatımızda Mann-Vitney “U” testinin nəticələrinə görə müəyyən edilmişdir ki, qızlarda təlim motivasiyası oğlanlara nisbətən daha yüksəkdir. Şagirdlərin təhsil aldığı sinif səviyyəsi ilə təlim motivasiyası arasında da Kruskal-Vallis “H” testinin nəticələrinə görə statistik əhəmiyyətli əlaqə müşahidə edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, sinif pilləsi artdıqca, təlim motivasiyası aşağı düşür. Yəni 7-ci sinif şagirdlərinin təlim motivasiyası 8-ci sinif şagirdləri ilə müqayisədə və 8-ci sinif şagirdlərinin təlim motivasiyası 9-cu sinif şagirdləri ilə müqayisədə daha yüksək olmuşdur. Bu sinif pilləsi artdıqca, dərslərin yükünün artması, təlimin

məzmununun müasir şagirdlərin tələb və maraqlarına təlimdə tətbiq edilən təlim strategiyalarının isə onların öyrənmə üslubuna cavab verməməsi ilə izah edilə bilər. Bu fakt şagirdlərlə aparılan söhbət və müsahibələrdə də öz əksini tapmışdır.

Növbəti Kruskal-Vallis H testinin nəticələri şagirdlərin oxuduqları məktəblə onların təlim motivasiyası arasında əlaqənin olmadığını göstərmişdir. Məsələn ondadır ki, tədqiqata cəlb edilən 4 eksperimental sinifdən 3-ü özəl məktəb, biri isə dövlət məktəbinə aid idi. Bu da şagirdlərin təlim motivlərinin məktəbin yerləşdiyi ərazidən, ailələrin sosial imkanlarından asılı olmadığını göstərmişdir.

Cədvəl 2.

Eksperimental qrupda eksperimentdən sonra alınan nəticələrin demografik məlumatlarla qarşılaşdırılması

Demografik əlamətlər		Tədqiq olunanların “tədris motivləri” metodikası				
		min	Maks	ortalama	standart yayınma	Statistik nəticə
Cinsiyət	Qız	0,00	2,10	57,25	0,33	0,002*
	Oğlan	0,00	2,10	44,51	0,61	
Sinif	7	0,20	2,15	88,68	0,41	0,04*
	8	0,30	2,25	84,78	0,51	
	9	0,25	2,20	54,65	0,54	
Məktəb	232 nömrəli məktəb	0,32	1,20	43,15	0,43	0,25
	Atatürk liseyi	0,10	1,10	84,83	0,42	
	İstanbul liseyi	0,22	1,25	65,26	0,75	
	Elitar Gimnaziya	0,10	1,20	72,84	0,78	

Cədvəl 3-də eksperimental və kontrol qrupların “Yeniyyətmanın təlim motivasiyasının diaqnostikası” (N.Ç.Badmayeva, M.V.Matyuxina) metodikası üzrə pre-test və post-test nəticələri verilmişdir.

Cədvəl 3.

Eksperimental və kontrol qruplarda “Yeniyyətmanın təlim motivasiyasının diaqnostikası” (N.Ç.Badmayeva, M.V.Matyuxina) metodikasının pre-test və post-test nəticələri

Motivlər	Eksperimental qrup		Kontrol qrup	
	Pre-test	Post-test	Pre-test	Post-test
Məsuliyyət, borc	3,9%	5,8%	5,4%	4,4%
Özünüinkışaf	27%	22,7%	23%	19%
Rifah	9,4%	8,4%	9%	11,7%
Özünü qəbuledirmə	8,6%	6%	5,6%	6,4%
Prestij	4,4%	6,2%	7%	7%
Uğursuzluqdan qaçmaq	4,8%	4,9%	5,7%	6,3%
Tədris məzmunu	5,5%	5,4%	5,9%	3,9%
Öyrənmə prosesi	1,9%	3,5%	3,4%	3,4%
Kommunikativ	1,9%	3,3%	3,7%	7,9%
Yaradıcı gerçəkləşdirmə	3,2%	7,8%	9%	6%
Uğur – yüksək qiymət əldə etmə	29%	25%	23%	24%
Toplam	100%	100%	100%	100%

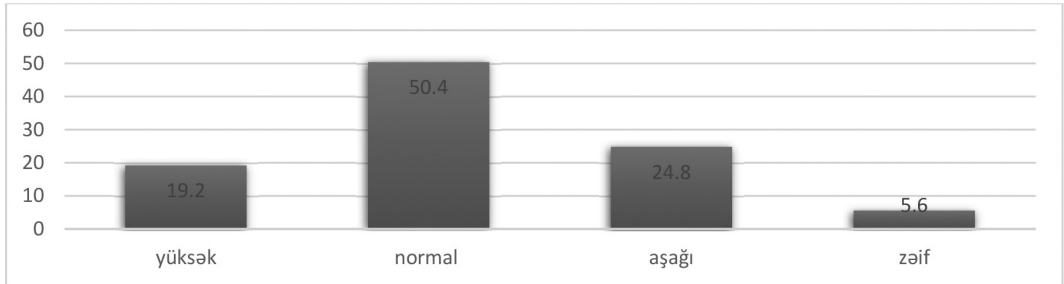
“Uğur – yüksək qiymət əldə etmə”, “Rifah”, “Özünü qəbul etdirmə” motivlərinin göstəricilərinin aşağı düşməsi daxili motivasiyalarında əhəmiyyətli artım, daxili mənəvi rahatlıq, məzmunun maraqlı olduğu halda şagirdlərin yüksək qiymətlərə can atması, özünü qəbul etdirməyə həlledici

əhəmiyyət verməməsi ilə izah etmək olar. Daxili məmnunluq və idrak marağının təmin olunması özünü qəbul etdirmə motivinin aktuallığını azaltmışdır.

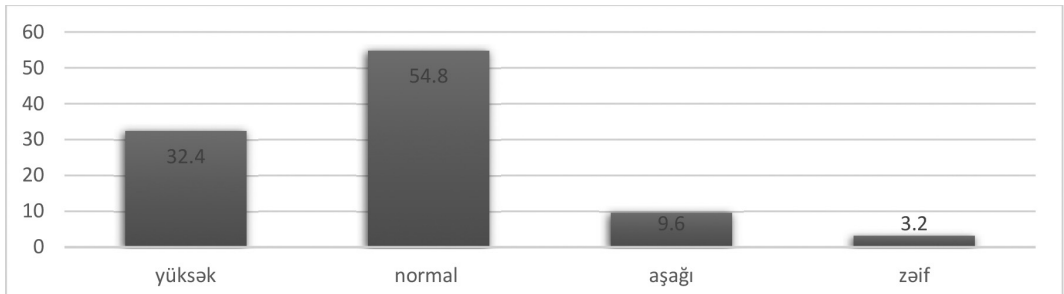
“Musiqi-təlim motivasiyası” metodikası tək cə motivə deyil, şagirdlərin dəyərlər sisteminə də təsir edərək,

nailiyyətlər xətrinə təhsil deyil, nümayiş xətrinə inkişaf deyil, daxili motiv olan inkişaf xətrinə təhsil tələbatını aktuallaşdırmışdır. Nəticədə şagirdlərin dəyərlər iyerarxiyasında ciddi dəyişiklik baş vermişdir.

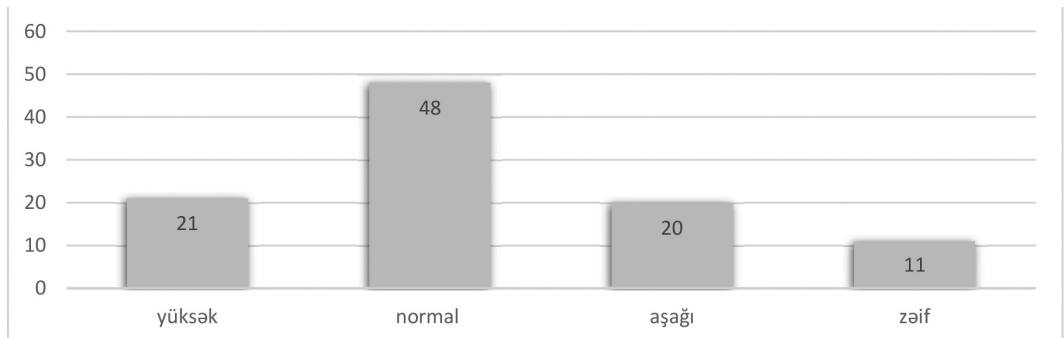
5, 6, 7 və 8-ci qrafiklərdə eksperimental və kontrol qruplarda tədris motivasiyasının öyrənilməsi üçün tətbiq edilən “Tamamlanmamış cümlələr” metodikasının ilk 3 sual blok üzrə pre-test və post-test nəticələri əks olunmuşdur.

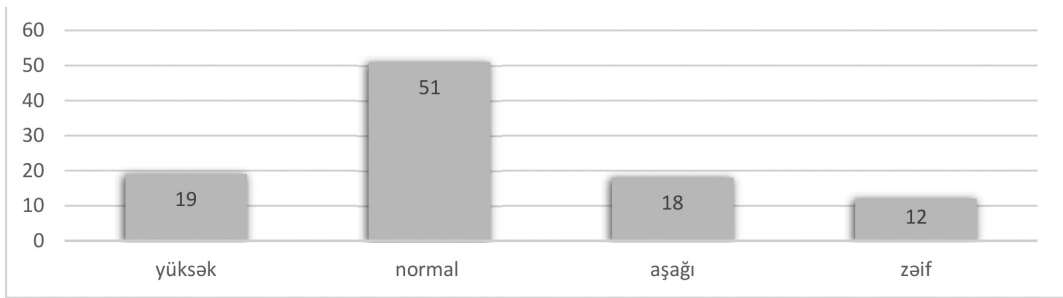
Şəkil 5. Eksperimental qrupda “Tamamlanmamış cümlələr” metodikasının I, II, III suallar bloku üzrə pre-test nəticələri

Şəkil 6. Eksperimental qrupda “Tamamlanmamış cümlələr” metodikasının I, II, III suallar bloku üzrə post-test nəticələri

Şəkil 7. Kontrol qrupda “Tamamlanmamış cümlələr” metodikasının I, II, III suallar bloku üzrə pre-test nəticələri

Şəkil 8. Kontrol qrupda “Tamamlanmamış cümlələr” metodikasının I, II, III suallar bloku üzrə post-test nəticələri

Eksperimental qrupun statistik nəticələri onu göstərir ki, tətbiq edilən “musiqi-təlim motivasiyası” metodikasının şagirdlərin təlim maraqlarının inkişafına ciddi təsiri olmuşdur. Eksperimental qrupundan fərqli olaraq kontrol qrupunda pre-test və post-test nəticələri arasındakı fərq statistik əhəmiyyətli olmamışdır. Bu bir daha bizim tədqiqatımızın fərziyyəsini təsdiq etmişdir.

Aşağıdakı cədvəldə yeniyetmələrdə təlim motivinin öyrənilməsi üçün tətbiq edilən “Tamamlanmamış cümlə-

lər” metodikasından alınan nəticələrin “Kolmoqorov-Smirnov meyarı” ilə təhlilinin nəticələri verilmişdir. Bu nəticələr bizə təhlil ediləcək 6 şkalanın variasiya genişliyini təyin etməyə imkanı verir. Nəticə göstərir ki, seçmə üzrə paylanma 5 şkalada normal paylanmadan fərqlənir ($p < 0,05$), digər 1 şkalada fərq statistik əhəmiyyətli deyil ($p > 0,05$). Bu səbəbdən, şkalaların təhlili üçün qeyri-parametrik üsuldən – Spirman Korrelyasiyasından istifadə edilmişdir.

Cədvəl 5.

“Tamamlanmamış cümlələr” metodikası nəticələrinin “Kolmoqorov-Smirnov meyarı” üzrə təhlili

	N	Ortalama	Standart yayınma	Kolmoqorov-Smirnov Testi	Statistik nəticə
I Blok	250	4,05	0,056	0,084	0,000
II Blok	250	3,19	0,042	0,091	0,000
III Blok	250	3,35	0,050	0,089	0,000
IV Blok	250	3,21	0,038	0,076	0,001
V Blok	250	3,62	0,052	0,053	0,087
VI Blok	250	3,31	0,041	0,071	0,004

Şagirdlərin tədris motivasiyasının öyrənilməsi üçün tətbiq edilən “Tamamlanmamış cümlələr” metodikasının şkalalar arası korrelyasiya analizinin nəticəsi (Spirman) cədvəl 6-da verilmişdir. Təlim motivasiyasının öyrənilməsi üçün “Tamamlanmamış cümlələr” metodikasında 6 alt şkala (blok) vardır. I blok üçün motivasiya səviyyələri bir şagird üçün öyrənmənin şəxsi mənasının nə qədər güclü olduğunu göstərir. II blok motivasiya səviyyələri yeniyetmələrin məqsəd qoymaq qabiliyyətinin inkişaf dərəcəsini göstərir. Anketin III bloku motivasiyanın idrak və sosial motivlərini göstərir. Anketin IV bloku öyrənmə üçün daxili və ya xarici motivasiyadan hansının üstün olduğunu aşkar etməyə imkan verir. V blok yeniyetmədə uğur qazanmaq və ya uğursuzluqdan qaçmaq istəyini müəyyən etməyə imkan verir. VI blok isə davranış motivlərinin həyata keçirilməsi imkanını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Spirman korrelyasiya analizi ilə bu şkalalar arasındakı statistik əlaqələrə baxılmışdır. Tədqiqatın nəticələrinə görə şagirdlərdə öyrənmənin şəxsi mənası ilə onların məqsəd qoymaq qabiliyyəti, idrak və sosial motivləri, daxili və ya xarici motivlər və davranış motivləri arasında statistik əhəmiyyətli əlaqə müəyyən edilməmişdir ($p > 0,05$). Lakin şagirdlərdə öyrənmənin şəxsi mənası ilə onların məktəbdə uğur qazanmaq şkalası arasında ciddi statistik əhəmiyyətli

pozitiv əlaqə qeydə alınmışdır ($p < 0,05$). Bu o deməkdir ki, şagirdlərdə öyrənmənin şəxsi mənası artdıqca, məktəbdə uğur qazanmaq istəyi də artır. Və ya əksinə, məktəbdə uğur qazandıqca şagirdlərdə öyrənmənin şəxsi mənası artmağa başlayır. Müəyyən edilmişdir ki, şagirdlərdə məqsəd qoymaq qabiliyyətinin inkişaf dərəcəsi ilə öyrənmənin şəxsi mənası, idrak və sosial motivləri, daxili və ya xarici motivlər, məktəbdə uğur qazanması və davranış motivləri arasında statistik əhəmiyyətli əlaqə müəyyən edilməmişdir ($p > 0,05$). Korrelyasiya testinin nəticələrinə görə motivasiyanın idrak və sosial motivləri ilə öyrənmənin şəxsi mənası, tədqiq olunanların məqsəd qoymaq qabiliyyəti, davranış motivləri arasında statistik əhəmiyyətli əlaqə müəyyən edilməmişdir ($p > 0,05$). Lakin motivasiyanın idrak və sosial motivləri ilə daxili motivlər, məktəbdə uğur qazanmaq istəyi arasında statistik əhəmiyyətli pozitiv əlaqənin olması müəyyən edilmişdir ($p < 0,05$). Yəni tədqiq olunanlarda idrak və sosial motivlər artdıqca, daxili motivlər və məktəbdə uğur qazanmaq istəyi artmağa başlayır. Və ya əksinə, daxili motivlər və ya məktəbdə uğur qazanmaq istəyi artdıqca tədqiq olunanların idrak və sosial motivləri artmağa başlayır. Daxili və ya xarici motivlərlə öyrənmənin şəxsi mənası, yeniyetmələrin məqsəd qoymaq qabiliyyəti, məktəbdə uğur qazan-

maq və davranış motivlərinin həyata keçirilməsi şkalaları arasında statistik əhəmiyyətli əlaqə müəyyən edilməmişdir ($p>0,05$). Lakin daxili və ya xarici motivlərlə idrak və sosial motivlər arasında statistik əhəmiyyətli pozitiv əlaqə təsbit edilmişdir ($p<0,05$). Bu o deməkdir ki, tədqiq olunanın daxili motivləri artdıqca, idrak və sosial motivləri də artır. Növbəti 5-ci şkalanın nəticələrinə görə isə yeniyetmənin məktəbdə uğur qazanmaq istəyi ilə məqsəd qoymaq qabiliyyəti, daxili və ya xarici motivasiyası, davranış motivləri arasında statistik əhəmiyyətli əlaqə müəyyən edilməmişdir ($p>0,05$). Lakin tədqiq olunanların məktəbdə uğur qa-

zanmaq istəyi ilə öyrənmənin şəxsi mənası, idrak və sosial motivləri arasında statistik əhəmiyyətli pozitiv əlaqə mövcuddur ($p<0,05$). Bu o deməkdir ki, tədqiq edilənlərin məktəbdə uğur qazanmaq istəyi artdıqca, ona düz mütənəsib olaraq tədqiq olunanlarda öyrənmənin şəxsi mənası, idrak və sosial motivləri də artmağa başlayır. Korrelyasiya testinin nəticələrinə görə apardığımız tədqiqatda şagirdlərin davranış motivləri ilə onların məktəbdə uğur qazanmaq istəyi, məqsəd qoymaq qabiliyyəti, daxili və ya xarici motivasiyası, öyrənmənin şəxsi mənası, idrak və sosial motivləri arasında statistik əhəmiyyətli əlaqə müəyyən edilməmişdir ($p>0,05$).

Cədvəl 6.

“Tamamlanmamış cümlələr” metodikasının şkalalararası korrelyasiya analizinin nəticəsi (Spirman)

		I Blok	II Blok	III Blok	IV Blok	V Blok	VI Blok
I Blok	r		-0,031	0,081	-0,102	0,287**	0,068
	p		0,628	0,204	0,108	0,000	0,282
	n		250	250	250	250	250
II Blok	r	-0,031		0,063	-0,004	-0,091	0,047
	p	0,628		0,318	0,947	0,150	0,459
	n	250		250	250	250	250
III Blok	r	0,081	0,063		0,299**	0,222**	0,058
	p	0,204	0,318		0,000	0,000	0,363
	n	250	250		250	250	250
IV Blok	r	-0,102	-0,004	0,299**		0,102	0,114
	p	0,108	0,947	0,000		0,107	0,073
	n	250	250	250		250	250
V Blok	r	0,287**	-0,091	0,222**	0,102		0,039
	p	0,000	0,150	0,000	0,107		0,537
	n	250	250	250	250		250
VI Blok	r	0,068	0,047	0,058	0,114	0,039	
	p	0,282	0,459	0,363	0,073	0,537	
	n	250	250	250	250	250	

Cədvəl 7-də Eksperimental və kontrol qrupda olan yeniyetmələrin tədris motivasiyasının öyrənilməsi üçün “Tamamlanmamış cümlələr” metodikasının IV, V, VI blokları üzrə pre-test və post-testin nəticələri göstərilmişdir. Eksperimental qrupun pre-test nəticəsinə görə 37,2% şagirdə xarici motivlər daxili motivlərdən üstün olmuşdur. Bu, təlim fəaliyyətlərindəki uğursuzluqların qarşısını almaq istəyi və müvəffəqiyyət əldə etmək istəyindən xəbər versə də təhsil motivlərinin həyata keçirilməsində davranış fəaliyyətinin olmamasını da göstərir. “Musiqi-təlim motivasiyası” metodikasının tətbiqindən sonra bu göstərici

azalaraq 17,6% olmuşdur. Pre-testdə şagirdlərin 48,8%-də xarici və daxili motivlər təqribən bərabər səviyyədə olmuşdur. Burada həm müvəffəqiyyət arzusu, həm də uğursuzluqlardan çəkinmək məsələsi də eyni dərəcədə aktual olmuşdur. Post-testdə bu göstərici 46,8%-ə düşmüşdür. Şagirdlərin 14%-də pre-testdə daxili motivlər xarici motivlərə nisbətən üstünlük təşkil etmişdir. Bu, öyrənmə marağının müvəffəqiyyət arzusundan üstün olmasından xəbər verir və davamlı uğuru şərtləndirən mühüm amildir. Bu göstərici post-testdə əhəmiyyətli dərəcədə – iki dəfədən daha çox yüksələrək 35,6% olmuşdur.

Cədvəl 7.

Eksperimental və kontrol qrupda “Tamamlanmamış cümlələr” metodikasının IV, V, VI sual blokları üzrə pre-test və post-test nəticələri

Motivlər	Eksperimental qrup				Kontrol qrup			
	Pre-test		Post-test		Pre-test		Post-test	
	N		%		N		%	
Xarici motivlər	93	37,2%	44	17,6%	45	45%	39	39%
Xarici və daxili motivlər	122	48,8%	117	46,8%	32	32%	36	34%
Daxili motivlər	35	14%	89	35,6%	23	23%	25	27%
Cəmi	250	100%	250	100%	100	100%	100	100%

Kontrol qrupun pre-test nəticəsinə görə şagirdlərin 45%-də xarici motivlər daxili motivlərə nisbətən üstünlük təşkil etmişdir. Post-test nəticələrində

isə bu rəqəm 39% olmuşdur. Pre-test nəticəsində 32% şagirdə xarici və daxili motivlərin səviyyəsi təqribən bərabər olmuşdur. Bu rəqəm post-

testdə artaraq 34% olmuşdur. 23% şagirdə pre-testdə daxili motivlər xarici motivlərdən üstün olmuşdur. Bu göstərici post-testdə 25% olmuşdur.

Ümumilikdə gəldiyimiz nəticələrə görə yeniyetmələrin təlim motivlərinin yüksəlməsi üçün tətbiq etdiyimiz metodikalar effektiv olmuşdur. Şagirdlərin xarici motivləri daxili motivlər ilə yer dəyişdirmişdir. Bu özünü “özünü qəbul etdirmə” motivinin aşağı düşməsi (8.6% – 6%) və “öyənmə” motivinin yüksəlməsində (1.9% – 3.5%) ifadə edilmişdir. Daxili mənəvi rahatlıq, məzmunun maraqlı olduğu halda yüksək qiymətlərə, özünü qəbul etdirməyə əhəmiyyət verməmələri, daxili məmnunluq və idrak marağının təmin olunması özünü qəbul etdirmə motivinin aktuallığının azalması ilə müşahidə etmişdir. Tətbiq etdiyimiz metodika təkcə şagirdlərin təlim motivinə deyil, onların dəyərlər sisteminə

də əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Nəticədə təhsil xətrinə təhsil, inkişaf xətrinə inkişaf motivləri aşağı düşmüş və bu şagirdlərin yaradıcı gerçəkləşmə motivinin yüksəlişi ilə kompensasiya edilmişdir. Başqa sözlə, şagirdlərin dəyərlər ierarxiyasında ciddi müsbət dəyişiklik baş vermişdir.

Ədəbiyyat:

1. Bəylərov E.B. “Uşaqlarda istedadın müəyyənləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi. İstedadın işçi konsepsiyası”. Bakı, “Təhsil”, 2008. 224 səh.
2. Bəylərov E.B. “İstedadın psixoloji diaqnostikası”. Bakı: Aspoliqraf, 2008. 268 səh.
3. Ulrich Michels, Gunter Vogel “Müzik atlası”. Türkçesi Semih Uçar. ALFA Yayınları, mayıs 2015
4. https://az.wikipedia.org/wiki/Musiqi_psixologiyas%C4%B1

**THE ROLE OF MUSIC IN THE FORMATION OF
LEARNING MOTIVATION IN TEENAGER**

Bahar Baylarova-Alekperova

ABSTRACT

The results of an experimental study of the psychological influence of music on the formation of academic motivation in adolescents are considered in the article. A special emphasis aimed at formation of academic motivation was put on the development of musical taste and perception among students. A quantitative and qualitative analysis of the research results showed that the effect of music on the academic motivation of adolescents does not depend on their academic excellence and demographic indices. The influence of music on the formation of academic motivation of students differed in the gender aspect. The technique of music therapy used in the study led to a qualitative change in the structure of academic motivation of students.

Rəyçi Ə.T. Baxşəliyev, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 01 oktyabr 2020-ci ildə daxil olmuşdur

TRİZ TEXNOLOGİYASI YARADICI TƏXƏYYÜLÜN İNKİŞAF VASİTƏSİ KİMİ

Elxan Bəylərov,

*ARTİ-nin Psixologiya və xüsusi təhsil
şöbəsinin müdiri, psixologiya üzrə elmlər doktoru
e-mail: el_4444@mail.ru*

Raziyə Quliyeva,

*ARTİ-nin Psixologiya və xüsusi təhsil
şöbəsinin böyük elmi işçisi
e-mail: guliyeva.raziya@mail.ru*

Açar sözlər: *TRİZ (İMHN – İxtiraçılıq məsələlərinin həlli nəzəriyyəsi),
yaradıcı təxəyyül, metod, yaradıcı şəxsiyyət*

Keywords: *TRİZ (Theory of the resolution of invention-related tasks),
creative imagination, method, creative personality*

GİRİŞ

Sosial və iqtisadi dəyişikliklərin sürətlə baş verdiyi bir dövrdə gənc nəsildə problemləri yaradıcı, səmərəli və qeyri-standart şəkildə həll etmək qabiliyyətinin formalaşdırılması müasir texnoloji dövrdə təhsil sisteminin zəruri məsələlərdən biridir. Bu aspektdə təhsil mütəxəssislərinin qarşısında duran əsas məsələlərindən biri də şagirdlərin yaradıcı potensialının inkişaf etdirilməsidir.

İnsanın yaradıcı fəaliyyətinin – bütünlükdə onun istənilən formasının yaranmasında iştirak edən zəruri element təxəyyüldür. Bu baxımdan gü-

nümüzdə təxəyyülün inkişaf etdirilməsi problemi aktual hesab olunur. İnkişaf etmiş bir çox ölkələrdə yaradıcı şəxsiyyəti yetişdirmək üçün bir çox nəzəriyələr yaradılmış və tətbiq olunmaqdadır. Bunlardan biri Triz (İxtiraçılıq məsələlərinin həlli nəzəriyyəsi) nəzəriyyəsidir. Əsası 1946-cı ildə Bakıda Genrix Altşuller və əməkdaşları tərəfindən qoyulmuşdur. Nəzəriyyə əsasən texniki problemlərin həllinə yönəldilmişdir. Tədricən nəzəriyyə biznes, reklam, jurnalistika, incəsənət, siyasət və s. kimi sahələrdə özünü doğrultmuşdur. Geniş tətbiq olunduğu sahələrdən biri təhsildir.

G.S.Altşullerin fikrincə, TRİZ (İxtiraçılıq məsələlərinin həlli nəzəriyyəsi) yaradıcı axtarışda olan uşağa faydalı metod və alqoritmlər təklif edir. Bu da öz növbəsində psixikanın malik olduğu prinsiplər üzərində qurulan idrak proseslərinin inkişafına səbəb olur. TRİZ nəzəriyyəsinin – əsas məqsədi yaradıcı şəxsiyyətdə düşüncə çevikliyi, təxəyyülü inkişaf etdirmək və fəaliyyətin müxtəlif sahələrində problemlərin həllinə yönəlmiş qabiliyyətin formalaşdırılmasını təmin etməkdir.

Yaradıcı təxəyyül – yeni, təkrar-olunmaz obrazların yaradılması ilə xarakterizə olunan yaradıcı fəaliyyətdə təzahür edən idrak prosesidir. Tədqiqatlardan görüldüyü kimi, o, yalnız informasiyanın effektiv şəkildə mənimsənilməsi şərti kimi çıxış etmir, həm də uşaqların malik olduqları biliklərin yaradıcı formalaşmasının zəminini təşkil edir və şəxsiyyətin özünüinkişafına imkan yaradır, onu motivləşdirir. TRİZ texnologiyası yaradıcı təxəyyülün inkişaf etdirilməsinin ən effektiv vasitələrindən biridir. Bu texnologiyanın tətbiqi şagirdlərdə “Hər şeydə yaradıcılıq!” yanaşmasını formalaşdırmağa və inkişaf etdirməyə imkan verir.

Bunu da qeyd edək ki, XVIII əsr fransız maarifçilərindən olan J.J.Russo “Emil və ya Tərbiyə haqqında” adlı pedaqoji əsərində uşaq inkişafının,

təlim metodlarının orijinal xarakteristikasını vermişdir. O, tədris məşğələlərində problemlə vəziyyətin yaradılması və axtarış xarakterli olmasını təklif etmişdir. Bununla yanaşı o, təlimin təbiət hadisələrinin müşahidəsi ilə təşkilinin zəruriliyini vurğulamışdır. Problemlə vəziyyətin yaradılması və onun həll yolunun tapılması prosesi şagirdi yaradıcı axtarışa sövq edir ki, bu da təlimin keyfiyyətinin artmasına səbəb olur. Məhz TRİZ texnologiyası problemlə vəziyyətdə kreativ həll yollarının təklif edilməsini şərtləndirir.

Hazır nümunələrə əsaslanan ənənəvi təlim prosesində şagirdlər yeni bir problem-məsələni həll etməyə başlayarkən qeyri-ixtiyari onu məlum həll yolları, metodlar və ya konsepsiyalardan istifadə edərək həll etməyə çalışır. Nəticədə yaddaşında əvvəllər istifadə etdiyi və ya müəllimin nümayiş etdirdiyi yolları təklif edir, yəni mövcud qəliblər üzərindən işləməyə yönəlir. Bu hal “psixoloji ətalət” fenomenidir. Qeyd edək ki, psixoloji ətalət əvvəlki təcrübəyə əsaslanan məlum qərarların, metodların, hərəkətlərin və s.-nin qeyri-ixtiyari istifadəsidir.

Biz yeni bir problemi həll etməyə başlayarkən qeyri-ixtiyari olaraq onu məlum həll yolları, metodlar və ya konsepsiyalardan istifadə edərək həll etməyə çalışırıq. Nəticədə yaddaşımız bizə əvvəllər istifadə etdiyimiz yolları

təklif edir, yəni mövcud qəliblər üzərindən işləməyə yönləndirir. Bu hal psixoloji ətalət fenomenidir. Beləliklə, psixoloji ətalət əvvəlki təcrübəyə əsaslanan məlum qərarların, metodların, hərəkətlərin və s.-nin qeyri-ixtiyari istifadəsidir.

Psixoloji ətalət fenomeni bütün insanların gündəlik həyat və fəaliyyətlərində müşahidə edilən geniş yayılmış bir təzahürdür. Bu kiçik yaşlardan ənənəvi təlim-tərbiyə prosesində formalaşan stereotip düşüncələrdən irəli gəlir. Psixoloji ətalətin həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri vardır. Onun mənfi və müsbət cəhətləri problemlərin xüsusiyyətləri və onların həllinə yanaşma ilə şərtlənir. Problemlər iki qrupa ayrılır: 1) həlli məlum olan – kitab, jurnal və ya mütəxəssislə məsləhətləşərək həll edilən problemlər; 2) həlli naməlum olan – yaradıcı yanaşma tələb olunan problemlər. Bir mütəxəssis üçün sadə problem məlum həll yolları ilə həll edildikdə – bu yaxşı və adi prosesdir. Bu halda məlum problemə artıq vaxt sərf etməyə ehtiyac olmur və psixoloji ətalətin burada təzahürü normal və müsbət hal hesab edilir. Ancaq yeni tip problemlər həll edilirsə, psixoloji ətalət bir maneədir. Beləliklə, psixoloji ətalət, müntəzəm baş verən proseslərdə faydalı, yaradıcılıq proseslərində isə əngəl olur.

Qeyd edək ki, komforta istiqamətlənmiş müasir yaşam fəlsəfəsi insanla-

rın həyatını yüngülləşdirən və onları mümkün qədər az problemlə vəziyyətlə qarşılaşmalarını təmin etməyi nəzərdə tutur. Bu hal, insanlarda psixoloji ətalətin kütləviləşməsi və inkişafını şərtləndirəcək. Bu isə sivilizasiya qarşısına çıxan pandemiya, qlobal istiləşmə, ekologiya və s. bu kimi problemlərin həllində zəruri olan cəmiyyətin yaradıcı yanaşma potensialının azalmasına, tükənməsinə gətirib çıxara bilər. Belə halların qarşısının alınması üçün, təhsil sistemində psixoloq və müəllimlərin köməyi ilə şagirdlərin yaradıcılıq potensialının inkişafına istiqamətlənmiş qabaqcıl təcrübələrin öyrənilməsi və psixoloji-pedaqoji metodikaların yenilənməsi məqsədəuyğun və vacibdir.

Tədqiqatımız göstərmişdir ki, təlim prosesində TRİZ nəzəriyyəsinə istinad edən metodikaların və tapşırıqların istifadəsi kiçikyaşlı məktəblilərin yaradıcı əqli fəaliyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu tapşırıqlar yalnız problemlə vəziyyətlər üçün müvafiq həll yollarını tapmağı deyil, həm də ümumilikdə şagirdlərin yaradıcı təxəyyülünün inkişafını təmin edir. Məktəblilərin inkişafı üçün uyğunlaşdırılmış TRİZ texnologiyası daha çox yaradıcı təxəyyülün, təfəkkürün, yaradıcılığın inkişafı kontekstində tətbiq edilir. Bunun səbəbi nəzəriyyənin qeyri-standart yaradıcı yanaşma tələb edən tapşırıqları, düşüncə stereotiplərini aradan qaldırması, eləcə də mə-

lum və ya təklif olunan sərhədləri aşmaqda kömək etməsidir.

Problemləşdirilməyə əsaslanan təlim şagird şəxsiyyətinin inkişafının stimullaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu halda təlim orijinal izahlardan istifadə edilməsini, olan məlumatların yenidən nəzərdən keçirilməsini, yeni mənalarnın, fərqli şərhlərin axtarılmasını nəzərdə tutur. Bu şagirdlərin öyrənilən məsələlərə fərdi yanaşmalarını və şüurlarının refleksiv planda formalaşmasını təmin edir [1, s. 98].

Təbii ki, bir çox təlim texnologiyaları kimi, TRİZ texnologiyasının da kiçikyaşlı uşaqlar üçün uyğunlaşdırılmış və səmərəli istifadəsi üçün metodlar müəyyən edilmişdir. Bu metodlara aşağıdakılar aid edilir:

– Beyin fırtınası metodu. O, yaradıcı fəaliyyətin stimullaşdırılmasına əsaslanan problem həllinin effektiv metodudur. Müzakirənin iştirakçılarna mümkün qədər çox sayda həll variantlarını söyləmək təklif olunur. Yekdilliklə qəbul edilmiş həll nəticə hesab olunur.

– Morfoloji təhlil metodundan yaradıcı təxəyyülün inkişaf etdirilməsi, stereotiplərin, qeyri-real fantaziyaların aradan qaldırılması üçün istifadə olunur. Bu metodun mahiyyətini bir obyektin yeni obrazının yaradılması üçün həmin obyektin müxtəlif variantlarda qiymətləndirilmələrinin ümumiləşdirilməsi təşkil edir.

– Fokal obyektlər metodu bir və ya bir neçə obyektin xüsusiyyətlərinin digər obyektə köçürülməsindən ibarətdir. Bu metod yalnız nitqi, təfəkkütü və təxəyyülü inkişaf etdirməyə deyil, həm də onları şüurlu şəkildə yönəltməyə, idarə etməyə imkan verir. Fokal obyektlər metodunun daha bir üstünlüyü assosiativ təfəkkürün inkişafına yardım etməsidir.

– Sistemli təhlil metodu dünyaya qarşılıqlı əlaqəli elementlərdən ibarət olan vahid sistem kimi baxmağa imkan verir. Sistemli təhlil metodu mürəkkəb problemlə vəziyyətlərdə qərarın qəbul edilməsi prosesində sistemin mümkün qədər daha çox element və proseslərinin bu qərardan necə təsirlənəcəyini diqqətdə saxlamağa və nəzərə almağa imkan verir.

– Kataloq metodu uşaqlara nağıl yaratmaq bacarığının formalaşmasına yönəlmişdir. Metod hadisələrin başvermə imkanlarını nəzərdən keçirərək psixoloji ətalətin aradan qaldırılması və stereotiplərin qırılması üçün istifadə olunur. Nağıl qəhrəmanlarının, onların hərəkətlərinin və hadisə yerinin təsvirinin fikirləşib tapılmasında orijinallığın təmin edilməsinə istiqamətlənir.

– Kiçik insanlarla modelləşdirmə və ya KİM metodu. Bu metod təbii və süni (insan təxəyyülündə yaradılmış) dünyada baş verən proseslərin modelləşdirilməsini həyata keçirmək imkanı verir. Metod belə dünyada

sistem və proseslərin modellərini təqdim etməyə kömək edir. Proseslərin cərəyan etdiyi sahədə olan elementlərin canlı varlıqlarla dəyişdirilməsi təfəkkürü sərbəstləşdirir, onu daha azad edir. Ən fantastik hərəkətləri heç olmazsa fikrən həyata keçirmək və onun nəticələrini dəyərləndirmək imkanı verir və s. [6].

İnsan psixologiyasının konkret tarixi bir xarakterə malik olmasına baxmayaraq, TRİZ onun dəyişə biləcəyi imkanları təqdim edir. Beləliklə, TRİZ texnologiyası ənənəvi psixoloji yanaşmalara yeni, fərqli baxışların formalaşmasını təklif etməklə fərqli inkişaf qanunlarını və qanunauyğunluqlarını rəhbər tutaraq sistemli düşüncəyə əsaslanan yeni bir psixoloji mühitin formalaşdırılmasına zəmin yaradır. TRİZ bir tərəfdən təfəkkür keyfiyyətləri – çeviklik, mütəhərriklik, dialektiklik, sistemlilik, digər tərəfdən, axtarış təşəbbüsü, yeniliyə can atmanı, yaradıcı təxəyyülü və nitqi formalaşdırır. O, yaradıcı, intellektual fəaliyyətə, yeni metodların fəal axtarışına əsaslanır. Beləliklə də o, psixoloji ətalətin istənilən növünün dəf edilməsinə, problemlərin prinsipcə yeni yollarla həllinə, keyfiyyətə yeni məhsulların yaradılmasına zəmin yaradır.

TRİZ'in klassik formasında 40 ixtiraçılıq prinsipi vardır. TRİZ mütəxəssisləri tərəfindən adlandırılan ixtiraçılıq prinsiplərini biz strategiyalar

kimi qeyd edəcəyik. Altsuller kiçikyaşlı məktəblilərin yaradıcı təxəyyülünün inkişafı üçün bu strategiyalardan bəzilərini istifadə etməyi təklif etmişdir. Burada məqsəd uşaqların hər hansı bir obyektin xüsusiyyətlərinə görə fantastik dəyişikliklərin etməsini öyrətməkdir. Bir çox sahədə səmərəliliyini təsdiq edilmiş bu strategiyalara nümunə kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

Hissələrə ayır strategiyası – obyektin, faydalı və ya zərərli bir hissəsini ayırmaq və ya inteqrasiya məqsədi ilə hissələrə parçalanmasıdır. Bu strategiya yeni və faydalı sistem xüsusiyyətlərini inkişaf etdirmək üçün istifadə edilir. Bununla yanaşı, strategiya yalnız fiziki struktur kimi qəbul edilməməlidir. Hissələrinə ayırmaq strategiyası konseptual səviyyədə də tətbiq edilə bilər. Qeyd edək ki, bu strategiyadan mücərrəd anlayışların formalaşdırılmasında, psixoloji təhlillərdə və fikirlərin inteqrasiyasında da istifadə edilir.

Nümunə: kitabxanalarda kitabları fərqli mövzular üzrə qruplaşdırırlar. Bu yolla oxucular istədiyi kitabı daha asan əldə edir, oxuduğu mövzunu əlaqələndirə və anlaya bilirlər.

Müəllim, riyaziyyat dərində verilmiş məsələni şagirdlərə başa salmaq üçün onu hissələrə ayırır. Şagirdlər üçün, məsələnin şərtinin hissələrə ayrılması nəticəsində həll yolunu tapmaq prosesi sadələşir.

2. Sistemdən çıxar strategiyası – sistemin faydalı, faydasız, səmərəli, səmərəsiz, məhsuldar və ya qeyri-məhsuldar bir hissəsi bütünlüklə sistemdən çıxarılır. Bu, strategiya hissələrinə ayır strategiyasına bənzəyir. Lakin fərq ondan ibarətdir ki, hissələrə ayır strategiyasında ayrılmış hissələri yenidən düzləyib inkişaf etdirmək mümkün olduğu halda, sistemdən çıxar strategiyasında bu yolverilməzdir. Yəni hissə sistemdən tam çıxarılır.

Nümunə: Qrup fəaliyyəti tələb edən bir layihədə problem yaradan şəxsin müəyyən üsulla təcrid edilməsi və ya kənarlaşdırılması komandanın motivasiyası və məhsuldarlığını artırıla bilər. Bu zaman komandanın nailiyyəti üçün çıxarılması nəzərdə tutulan şəxsin iş potensialının, təcrübəsinin layihə üçün zəruriliyi dəyərləndirilməlidir. Həmin şəxsin kənarlaşdırılması zəruridirsə, lazım olan dəstəyin komandaya fərqli yolla çatdırılması təmin edilməlidir.

3. Universallaşdırma strategiyası – bir sistemin və ya əşyanın hərtərəfli, ümumi istifadəyə uyğunlaşdırılması və bir çox məqsədə xidmət etməsi üçün nəzərdə tutulması. Burada fərqli strategiyalardan istifadə edilə bilər.

- Bir əşyanı fərqli məqsədlərə xidmət edəcək formada hazırlayın;
- Bir əşyanın xüsusiyyətlərini universallaşdırın;
- Bir əşyanı müxtəlif şeylər üçün istifadə edin;

– Eyni xüsusiyyətləri fərqli sistemlərə və ya əşyalara tətbiq edin.

Nümunə: əqli qabiliyyəti ölçən testlər əsasən hər kəsin istifadə edə biləcəyi formada hazırlanır. Nəticədə yaradılmış test bir çox mədəniyyətlərdə və ölkələrdə istifadə edilə bilər.

4. “Matryoşka sistemi” qurma strategiyası – obyektlərin birinə uyğunlaşaraq və ya daxil olaraq yenilik yaratmaq üçün istifadə edilir. Bu ideya bir-birinin içinə daxil olan kukla oyuncaqlardan götürülmüşdür. Matryoşka sistemi çox vaxt qruplaşdırmaq, təşkil etmək, məkana qənaət etmək, əşyaları zərərdən qorumaq və rahat hərəkəti təmin etmək üçün istifadə edilir.

Nümunə: Kompüterlərdə qovluqların içində qovluqlar, qovluğun içərisində fayllar yerləşdirilir.

5. Zərəri faydaya (mənfəətə) çevirmək strategiyası. Həyatımızda yaxşı, pis, ehtiyac duyduğumuz, lazımsız hesab etdiyimiz davranışlar və hadisələr həmişə qarşımıza çıxacaqdır. Sonda onların faydalı və zərərli nəticələri qalacaqdır. Həqiqətdə nəyin zərəli və ya faydalı olduğu bizim münasibətimizdən və yaşadığımız dövrdən asılıdır.

Nümunə: canlıları xəstə edən bəzi viruslar eyni zamanda peyvənd istehsalında istifadə edilir.

- Təbii fəlakətin müxtəlif yerlərə vurduğu zərərlər inşaat sektorunun inkişafına səbəb ola bilər bilər.

6. Asimetriyanı artırmaq strategiyası. Bir çox insanlar hansı səbəblə simmetrik dizaynlar və həll yolları tətbiq etdiklərini bilmirlər. Beynimizin də əsasən simmetrik əşya yaratmağa meyilli olduğunu qeyd edə bilərik. Əksər insanlar divar rəsmlərini həmişə simmetrik asırlar. Simmetriya yaratma meyli çoxumuzda mövcud olan bəsit bir mühakimədir. Bu mühakimədən imtina etdiyimizdə, yaradıcı asimmetrik həll yolları tapa bilərik. Asimetriyanı müxtəlif strategiyalardan istifadə edərək yarada bilərik:

- simmetrik formanın yerinə asimmetrik formadan istifadə etmək;
- əşyanın asimmetrik dərəcəsini artırmaq.

Nümunə:

- açar və kilidlərdə asimmetrik prinsiplərdən istifadə edərək təkrarsız modellər hazırlanır;
- hərbi qüvvələr müharibə zamanı qarşı tərəfə hücum taktikasında asimmetrik strategiyadan istifadə edirlər, məsələn, 27.09.2020-10.11.2020. Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan Ordusunun hücum strategiyası və s. [5].

TRİZ texnologiyaları bu resursların köməyi ilə uşaqların yaradıcı təxəyyülünün inkişafına şərait yaradır. Yeni obrazın formalaşdırılmasına istiqamətləndirilmiş məşğələ və tapşırıqların məzmunu uşaqların təxəyyülünü orijinal bir yeniliyin yaradılmasına yönəldir.

Bununla yanaşı, tapşırıqların fərqli yanaşmalara açıqlığı onların uşaqlar üçün maraqlı və emosional baxımdan cəlbediciliyini təmin etməklə onları yaradıcı fəaliyyətə istiqamətləndirərək müxtəlif psixi proseslərin inkişaf etdirilməsini sürətləndirir. Bu da öz növbəsində problemi qeyri-adi ideyalarla həll etmək qabiliyyətinə malik olan yaradıcı kollektivləri və güclü yaradıcı şəxsiyyətləri formalaşdırmağa imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Bəylərov E.B. Uşaqlarda istedadın müəyyənləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi. İstedadın işçi konsepsiyası. Bakı, “Təhsil”, 2008. 224 səh.
2. Əlizadə Ə.Ə. Şagirdlərdə təxəyyülün inkişafı və tərbiyə edilməsi. Bakı: “Maarif”, 1965, 128 s.
3. Галагузова М.А. Теоретические основы формирования творческой личности школьника в процессе политехнической подготовки. Дисс. докт. пед. наук. М., 1987. 33.
4. Давыдов В. В. Генезис и развитие личности в детском возрасте. (Вопросы психологии, 1992 №1, с. 22-33)
5. Sak U. Yaradıcılıq gelişimi ve eğitimi. Baskı: Ankara – Şubat, 2020. 211 s.
6. <https://e-koncept.ru/2016/56974.htm>
7. <https://4brain.ru/triz/vvedenie.php>

**TRIZ TECHNOLOGY AS A MEANS FOR CREATIVE
IMAGINATION DEVELOPMENT**

*Elkhan Baylarov
Raziya Guliyeva*

ABSTRACT

The article considers implementation of the theory of inventive problem solving methods aimed at developing creative imagination. An analysis of methods' use developing imagination during training from the point of new educational concept was made. The article describes the ways of forming a systematic approach, which can be applied in school practice in the field of development and the formation of imagination.

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 25 sentyabr 2020-ci ildə daxil olmuşdur

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (*AMEA-nın müxbir üzvü, psixol.e.d., prof., Azərbaycan*)

Baş redaktorun müavini:

Seyidov S.İ. (*psixol.e.d., prof., Azərbaycan*)

Məsul katib:

Mustafayev M.H. (*psixol. üzrə fəls. d., Azərbaycan*)

REDAKSIYA ŞURASI

Əliyeva K.R. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Əlizadə H.Ə. (*ped. e.d., prof., Azərbaycan*)

Əliyev R.İ. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Baxşəliyev Ə.T. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Qurbanova G.K. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Mehmet Engin Deniz (*psixol. e.d., prof., Türkiyə*)

Turan Akbaş (*psixol. e.d., prof., Türkiyə*)

Xudyakov A.İ. (*psixol.e.d., prof., Rusiya*)

Qədirova R.H. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Şəfiyeva E.İ. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

İbrahimbəyova R.F. (*psixol. üzrə fəls. d., prof., Azərbaycan*)

Cabbarov R.V. (*psixol. e.d., dos., Azərbaycan*)

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisenzia: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

www: psixologiyajurnali.az.

E-mail: psixologiyajurnali@gmail.com; psixologiyajurnal.az@bk.ru

Formatı 70x100 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi: 5,25.

Tiraj: 300. Sifariş 137.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2020